

Võru Õpetajate Seminari pere

M Ä L E S T U S I II

Toimetanud ja redigeerinud

Valter Horm

Tallinn, 1990

S i s u k o r d

	Lk.
1. <u>Valter Horm</u> - Sajandi algusest sajandi lõpuni	3
2. <u>Aleksander Pettai</u> - Ainuke elusolev vabadussõjlane ..	22
3. <u>Ene Pint</u> - Kõõditatuna Siberis 1941 - 1964	25
4. <u>Karl Laane</u> - Sõjavangis ja sõjavõgenike laagrites	32
5. <u>Arno Tiits</u> - Soomepoisi kiri toimetajale	45
6. <u>Johannes Lillmaa</u> - Kirjad Karabaši ja Kolõma laagritest	49
7. <u>Julius Ungru</u> - Mitmes laagris	69
8. <u>Jaan Pindis</u> - Karaganda Spasski invaliidide laagris...	74
9. <u>Valter Horm</u> - Nõrobi arhipelaagis	78
10. <u>Enn Tuuling</u> - Võimuvahetuste küüsis	92
11. <u>Arnold Tiru</u> - Õpetajaametist torulukksepaks	102
12. <u>Ene Meltse</u> - Veidi muusikast ja koolipidudest Võru Õpetajate Seminaris	107

Teise köite saateks

1987. aastal ilmus masinikirjas VÕSi pere mälestuste I köide, milles leidsid 12-lt autorilt 14 artiklit. Need sisaldasid peamiselt mälestusi seminaripäevist, direktor Johannes Käisist ja mõnest teisest õppejõust. Mälestuste kogumist oli alustanud Karl Laane, kes aga ootamatult suri 1986. aasta novembris. Loomulikult kandsid need mälestused tolle aja pitserit ja olid sõnastatud vaoshoitult.

Vahepeal oleme astunud uude ajajärku. Hitleri-Stalini kuritegelikud sobingud Eesti Vabariigi okupeerimiseks ja annekteerimiseks 1940. aastal on paljastatud ja tuvastatud. Verise terrori ja vägivalda abil püsinud survekommunism laguneb. Ida- ja Kesk-Euroopa riigid on heitnud endalt vägivallarežiimi ja asunud demokraatia teele. Tahame taastada ka Eesti riikliku iseseisvuse. Tähistame taas oma Iseseisvuspäeva 24. veebruaril. Pike Hermannini tornis levib jälle sinimustvalge lipp.

Nüüd saame rääkida avameelselt ka neist tohutuist ohvritest, mida eesti rahval on tulnud taluda kahe okupatsioonivõimu ajal. Andmed näitavad, et ka ligemale pooled VÕSi perelased langesid okupantide represseerimiste ohvriks. Ülevaate sellest olen andnud selle kogumiku avaartiklis. Teised artiklid sisaldavad peamiselt represseeritute laagrimälestusi. Kahjuks hilinesin nende kogumiga - enamik represseerituid on juba surnud ja oma mälestused hauda kaasa viinud.

Kogumik sisaldab ka ühe artikli seminaripäevist (Ene Meltsalt), mis toimetaja süü tõttu eelmisest kogumikust välja jäi.

Seegi kogumik ilmub esialgu masinikirjaväljaandes ja on mõeldud lugemiseks meieperelasile ja üleandmiseks paarile muuseumile.

Tallinnas, 25. märtsil 1990.

Valter Horn

Sajandi algusest sajandi lõpuni

Nukravõitu statistikat VÕSi pere kaotustest
mitme okupatsioonil ajal

Võru Õpetajate Seminari (VÕS) pere on sündinud enamikus sajandi algul. Seminar ise töötas ainult kümme aastat (1921—1930). Seetõttu ei paisunud seminari pere liiga suureks. Õppejõude oli selle aja jooksul 64, seminari lõpetas aastail 1924-1930 167 inimest (üks pedagoogiline kursus ja kuus lendu). Võru seminaris alustasid õppimist, kuid lõpetasid mujal 73 inimest (1931-1935). Kõik kokku 304 inimest.

Nüüd oleme jõudnud sajandi lõppu. Oleme hallipäised, veedame pensionäripäevi (mõne erandiga). Meie ridade arv on järjest kaheksanenud. Ometi oleme säilitanud ka vanas eas tugeva ühtekuuluvustunde. Iga kahe aasta tagant oleme pidanud oma seminaripere kokkutuleku. Üldse on neid olnud 25. Viimane kokkutulek oli Viitinas 3. augustil 1989. Sellest võttis osa 40 meieperelast.

Lisaks neile on olnud kohvikukokkutulekuid, väljasõite, juubeleid, aga ka kurbi sündmusi, kui on tulnud igavesti hüvasti jätta ühe või teise meieperelasega.

Möödunud sajand on olnud raske, kaotusrikas, aga sajandi lõpul ka lootusrikas meie rahvale. Raske ja valurikas on ta olnud ka VÕS perele. Seda tõendab ka alljärgnev statistika.

Seisuga 1. veebruar 1990 oli meid veel elus 58 inimest, nende hulgas ka 2 õpetajat - Eeva Niinivaara Helsingis (sünd. 1901) ja Marta Keru Tallinnas (sünd. 1902). Kasvandikke oli veel elavate kirjas 56, neist kodumaal 50 ja välismaal 6.

Nende hulgas leidub ka üks Eesti Vabadussõjast osavõtnu, Elvas elav Aleksander Pettai 1926. aasta lennust, kes 1919. aas-

tal astus vabatahtlikuna Vabadussõtta. Üldse võttis VÕSi perest Vabadussõjast osa 6 õpetajat: Jaan Heljuste rooduülemana (sai Vabadusristi), Jaan Hist (sai haavata), Arvo Lehis (soomusrongil "Kapten Irv"), Johannes Lohk (õppursõdurite pataljonis, Rudolf Piho (sõjaväearstina) ja Henriette Lukats (haigepõetajana). Ka õpilaste hulgas oli 3 Vabadussõjast osavõtnut: Allu (Aleksander) Ots (algusest lõpuni) ja vabatahtlikud Karl Vares ja Aleksander Pettai.

Seminari juhatas veebruarist 1921 kuni sulgemiseni tuntud pedagoog ja kooliuuendusliikumise juht Johannes Käis. Tema üldtoimetusel ilmus 1936. aastal koguteos "Võru Õpetajateseminar. Tegevus ja uuenduspüüded". Sellest nähtub, et 1936. aastal elus olnud 231-st lõpetanust töötasid koolijuhatajana ja õpetajaina 212 (ligi 92 protsenti). Ei leidnud õpetajatööd või olid kodus väikeste lastega 17. Seega ei töötanud hariduse ja kooli alal ainult 2 inimest (üks hakkas fotograafiks-ärimeheks, teine loobus koolitööst usulistel põhjustel ja hakkas isatalu pidama). Nii oli VÕS täitnud temale pandud ülesande - andnud Eesti Vabariigile tõhusa arvu hästi ettevalmistatud ja oma töösse kiindunud koolmeistreid. (Võrdluseks: N. Liidu haridusministri N. Jagodini andmeil ei tööta tänapäeval ligi pooled pedagoogiliste koolide lõpetanud koolides!)

Mainitud 212-st töötas 1936. aastal ainult 5 inimest linna-koolides, kõik ülejäänud maakoolides. Agaralt võeti osa ka vabaharidustööst kohtadel. Paljud olid koorijuhid, näitejuhid, kodutütarde-noorkotkaste juhendajad, osalesid kodukaitsjate ridades.

On meeldiv tõdeda, et Võru elanikud ei ole unustanud omaaegset seminari. Võru linnaised nimetasid hiljuti endise seminari esise platsi Seminari väljakuks. Võib-olla tuleks ka majale endale leida sobivam nimehoidja. Praegune nimekandja ei assotsieeru kuidagi selle majaga.

II maailmasõda muutis Eesti suurvõimude tallermaaks. Vägivaldsed okupatsioonid pillutasid laiali meie väikese rahva, tuues kaasa arvamatuid kannatusi ja repressioone. Kõike seda elas läbi ka VÕSi pere. Kolm aastat tagasi alustasin andmete kogumist VÕSi pere kaotuste kohta. Kasutasin ka kadunud Karl Laane kogutud andmeid ja elulookirjeldusi. Jäin selle tööga hiljaks: paljud olid jäljetult kadunud ja hukkunud. Seepärast ei ole järgnevad andmed päris täielikud. Esineb lünki.

Fašismiohvid. Fašistide poolt mõrvati saksa okupatsiooni ajal 1941-1944 8 VÕSi perelast:

1. Eduard Lilover (II lend) arreteeriti omakaitselaste poolt 10. juulil 1941 ja paigutati Võru vanglasse. Mõrvati Kõätsu palus 6. septembril 1941. Maetud Võru-Kubija fašismiohvrite kalmistule.

2. Rein Peemot (II l.) Arreteeriti Lüllemäel 1941. a. suvel. Viidi Ulila laagrisse, sealt Ellamea laagrisse, kust põgenes, kuid tabati ja saadeti Patarei vanglasse. Paigutati 1944. aasta augustis laevale ja viidi algul Stutthofi ja hiljem Bissingeni laagrisse Švaabimaal, kus suri 1944. aasta novembris. Pikemalt on temast kirjutanud E. Kallas ("Looming" 1963, nr. 9 ja 10).

3. Evald Kuslapuu (II l.). Mõningail andmeil olevat ta olnud Lavassaare laagris ja sealt põgenemisel valvurite poolt tapetud 1944. aasta septembris. Lähemad andmed puuduvad.

4. Rudolf Prääts (1931. a. lõpetanud). Siirdus 1941. aastal N. Liidu tagalasse. Saadeti parasütistina sakslaste poolt okupeeritud Eestisse, kuid langes hitlerlaste kätte ja hukati.

5. Johannes Helisalu (Tulff) (1931. a. lõpet.). Sattus haavatuna 1941. aastal Tartumaal hitlerlaste kätte, raviti terveks ja hukati siis Lemmetsi tankitõrjekraavis.

6. Voldemar Ilus (VI l.). Mõrvatud hitlerlaste poolt 22. oktoobril 1941. aastal Viljandi tankitõrjekraavis.

7. Elmar Alop (1934. a. lõpet.). Mõrvatud hitlerlaste poolt 1941. aastal Haapsalus, kus töötas alates 1940. aastast koolide inspektorina.

8. Ruut Ruus (1934. a. lõpet.). Asus samuti 1940. aasta sügisel tööle Haapsalus Läänemaa koolide inspektorina. Arreteeriti 1941. aasta sügisel ja mõrvati hitlerlaste poolt Haapsalu lähedal.

Lühemat või pikemat aega tuli Saksa okupantide vanglakeristust kanda või laagris istuda 7-l VÕS-i perelasel, nende seas ka seminari direktoril Johannes Käsil. Peale tema olid arreteeritud veel August Kärstna, Alleks Vallner, Arvo Aidla, Albert Ivask, Valter Horm ja Salme Neumann.

Lisaks neile on jäänud kadunuks ja tõenäoliselt hukkunud mitu VÕSi perelast, kes sundmobilisatsiooni korras kuulusid Saksa sõjaväkke. Sundmobiliseerituist tuli mitmel veeta aastaid Saksamaal sõjavangis ja põgenike laagrites. Kogumikus jutustab sellest pikemalt Karl Laane. Mõned siirdusid neist laagritest Rootsi, Ameerikasse ja Austraaliasse. Kaks neist naasid vabatahtlikult tagasi kodumaale - Karl Laane ja Leonhard Pöder. Mõlemal tuli ka kodumaal üle elada suuri ebameeldivusi. L. Pöder arreteeriti 1951. aastal ja mõisteti 25 aastaks sunnitööle. K. Laanel ei võimaldatud töötada oma erialal. Ka kohtas ta kõikjal tõrjuvat hoiskut ametivõimude poolt. Perekonna ülalpidamiseks tuli teha kehalist tööd ja kultuuritööd ainult harrastusena.

Mõned hukkusid põgenemisel. Nii on teada, et Läänemere voogudes leidis külma hana kausaegne VÕSi matemaatikaõpetaja Karl Greenberg (koos abikaasaga). Võimalik, et teisigi.

Mitu VÕSi perelast kaotasid hitlerlaste poolt mõrvatutena abikaasa ja peretoitja (näiteks Erika Vainola, Hell Maren).

Emigreerinud VÕSi perelased. Osalt hitlerlaste mobilisatsioonini, peamiselt aga hirmust stalinistide vägivalle ja küüditamiste eest emigreeris 1943. ja 1944. aastal meie seminari perest teadaolevalt 7 õpetajat ja 26 kasvandikku välismaale. Põgeneti peamiselt Rootsi ja Saksamaale. Enamik neist asus hiljem Canadasse, üksikud ka USA-sse, Inglismaale ja Austraaliasse. Kodumaale jäänutega oldi elavas kirjavahetuses. Üldiselt on nende elatustase küllaltki kõrge. Suurem osa neist on juba surnud ja võõrasse mulla maetud. Praegu (1. märtsil 1990) on neid elus veel 7: 1 Soomes, 2 Rootsis, 1 USA-s, 3 Canadas. Neist tuntum on Heinrich Mark. Kohtasin teda 1989. aasta septembris Stockholmis. Tal on suuri teeneid emigrantide abistamisel, noortele emakeelse kooliheriduse korraldamisel ja Rootsis asuvate eesti keskorganisatsioonide juhtimisel. Hiljuti nägime teda korduvalt esinemas Eesti Televisiooni saadetes. Praegu on ta eksiilvalitsuses peaministri asetäitja ja sellena palju korda saatnud Eesti Vabariigi kontinuiteedi jätkamiseks (vt. "Looming" 1989, nr. 10).

Tõenäoliselt on emigreerinuid rohkem, mõned ei ole aga endast elumärki andnud.

Stalinismiohvrid. Esimesel massilisel küüditamisel 14. juunil 1941 represseeriti VÕSi perest 10 inimest, neist 3 õpetajat ja 7 lõpetanut.

1. Anette Budkovsky-Käis. Seminari harjutuskooli juhataja, Johannes Käisi abikaasa ja kausaegne Võru Naiskodukaitsese esinaine. Küüditati Sverdlovski oblastis asuvasse Sosva surmalaagrisse, kus ta suri 1945. aastal. On teada, et sinna küüditati ka 700 eesti meest, kellest vaid kümnekond pääses elusalt tagasi.

J. Käis rääkis mulle, et kohe pärast abikaasa arreteerimist 1941. aasta suvel ja uuesti pärast sõda astus ta korduvalt samme tema vabastamiseks, pöördudes selleks mitme tolleaegse tegelase (J. Vares, N. Andresen jt.) poole, kuid tagajärjeta. Aga mida saidki need teha, kui isegi tolleaegne "president" M. Kalinin ei saanud oma sunnitööle saadetud abikaasa saatuse kergendamiseks midagi teha? Võim oli NKVD-meeste käes. Pealegi tuli N. Andrese- nil endal võtta laagriteekond jalge alla, J. Vares aga lõpetas enesetapmisega 1946. aastal.

2. Karl Kisand, VÕSi geograafia õpetaja küüditati samuti Sverdlovski oblasti Verhoturje metsatöölaagrisse. Temaga ühes laagris olnud Sirgoja jutustuse järgi toodud sinna kokku 710 meest, kellest ainult saja ümber pääsesid eluga. Teised jäid Si- beri mulda. Normid olid suured, varustus ja toit äärmiselt vilets. Näljaga söödud rohtu, juuri ja seeni. K. Kisand suri laagri haig- las 1942. aastal. Ka K. Kisandi abikaasa Ellen Kisand küüditati koos kolme lapsega Tomski oblastisse. Üks poeg suri Siberis. Ellen Kisand saabus kahe pojaga Eestisse tagasi 1958. aastal.

3. Leida Taklaja, VÕSi võimlemisõpetaja 1926-1928, küüditati Siberisse. On teada, et ta saabus (passita) Eestisse tagasi 1950. aastal, kuid arreteeriti uuesti ja paigutati Valga naistelaagris- se, kus ta suri 1950. aastal ja maeti laagri kalmistule. Koos L. Taklajaga küüditati ka tema abikaasa "Päevalehe" toimetaja Jaan Taklaja, kes oli lühemat aega ka VÕSis kodanikuõpetuse tun- niandjaks.

VÕSi lõpetanuist küüditati:

4. Ernestine Valguta (pedagoogiline kursus). Lähemad andmed tema kohta puuduvad. On teada, et ta saabus tagasi koos kahe pojaga. Neist üks oli mõnda aega Repla haridusosakonna juhataja

ja hiljem Helme internaatkooli juhataja. Teine poeg töötas Rapla Keskkooli õpetajana.

5. Hilda Altpere (Busch) I lennust küüditati 1941. aastal ja suri Siberis. Lähemad andmed puuduvad.

6. Eduard Marjak II lennust arreteeriti 1941. aastal julgeoleku poolt. Edaspidise saatuse kohta puuduvad teated. On hukunud.

7. Riivo Talgre II lennust küüditati Sverdlovski oblasti Sarõgini laagrisse. Tema hilisema saatuse kohta andmed puuduvad. Ka tema abikaasa Nelli küüditati Kirovi oblastisse.

8. Ene Pint (Harju) V lennust küüditati koos kaheaastase tütreaga Tomski oblasti Kargassotski rajooni Nedostupnõi külla, kus töötas kolhoosi põllutöödel, lamba- ja vasikafarmis. Saabus tagasi Eestisse 1964. aastal. Seega viibis Siberis 23 aastat - kõige kauem Siberis asumisel olnud VÕSi perelane. Temalt ilmub käesolevas kogumikus mõningaid mälestusi. On agaralt osa võtnud VÕSi pere kokkutulekuist.

9. Helene Tsirnask V lennust küüditati Tomski oblasti Krivošeino rajooni, kus töötas metsatöölisena, haigla sanitarina, kooliõpetajana (!) ja hiljem ka lasteaia muusikakasvatajana. (Samal ajal oli Eestis suur puudus pädevaist õpetajaist!) Saabus Eestisse tagasi 1959. aastal. Seega oli asumisel 18 aastat. Tema küüditatud abikaasa, eestlaegne Patküla algkooli juhataja Rein Tsirnask suri Siberi laagris 1945. aastal.

10. Hille Reimand (Ploom) küüditati Tomski oblastisse, kus tuli töötada põllutöödel ja õmblejana artellis. Saabus Eestisse tagasi 1957. aastal. Oli seega asumisel 16 aastat. Ta ise kirjutab autorile 1988. aastal: "...miski ei anna tagasi kaotatud

aastaid... Kui käisin "kõrgemal pool" oma väljasaatmise põhjust küsimas, oli lühike vastus - kui metsa raiutakse, siis laastud lendavad."

1949. aasta märtsiküüditamine tabas keht VÕSi perelast:

11. Aime Silvet IV lennust küüditati Novosibirski oblasti Mssljanino rajooni metsatöödele. Saabus tagasi kodumaale 1958. aastal. Suri 1984. aastal.

12. Samuel Onno (lõpetas 1931. aastal) küüditati Võrust koos viieliikmelise perega Irkutski oblastisse, kus töötas algul puusepase, hiljem ka orkestrijuhina ja tehnikumi õppejõuna Tuluni asulas. Rehabiliteeriti ja saabus tagasi Võrru 1957. aastal. Olevat olnud eksitus! S. Onno on kohapeal tuntud kultuuri- ja muusikategelane. Töötas pikemat aega Võru muusikakooli juhatajana ja õpetajana. Praegu pensionil.

Neist 12-st küüditatust suri asumisel 6, sama palju pääses koju tagasi. Elavate kirjas on veel praegu kolm - Ene Pint, Hille Reimand ja Samuel Onno. Kõik küüditatud on tagantjärele rehabiliteeritud, kuid nende suhtes toimitud inimsusevastane kuritegu ja ülekohus jääb stalinistide-okupantide hingeale.

Arreteeritud. Lisaks küüditatuile arreteeriti okupantide poolt aastail 1944-1953 19 VÕSi perelast.

1. Ela Hirvesoo (Elisabeth Kelder) töötas sõjajärgsel ajal Karl Varese kutsel Riisiperes lastekodu kasvataja-õpetajana. Seal arreteeriti ta 1948. aasta juunis, mõisteti 25+5 ja saadeti Inta laagrisse. Maha jäi kaks poega. Amnesteeriti 1955. aasta veebruaris. Ta suri 1967. aastal voodihaigena.

Siinkohal katke tema poja Avo Hirvesoo 16. veebruaril 1989. a. kirjast autorile: "Tean, et pärast kohut lubati mul temaga 10 min. vanglas kokku saada (muidugi läbi traaivõre). See oli kurb kohtu-

mine (õieti lahkumine). Edasi viis ta tee põhja, Kotlasesse ja lõpuks Inta laagrisse, kus viibis kuni 1955. a. veebruarikuuni. Ema vabanemise ajal olin sõjaväes - väga inimliku ülemuse alluvuses. Rääkisin talle ema vabanemisest ja ta andis mulle 2-nädalase puhkuse. Ka ema oli jõudnud Võrru, oma õe juurde, kus siis taas kohtumine toimus. Ta oli täielik invaliid. Põdes raskekujulist polüatriiti. Kõik liigesed olid tal sedavõrd moonduvad, et tal oli raskusi kirjutamisega, käimisega ja lõpuks isegi paigalolemisega - sedavõrd kasvasid valud... 1960. aastast peale elas ta Tallinnas minu juures ja suri 1967. a. voodihaigena suurtes valudes.

Minu isa, tema mees, oli aga leidnud oma lõpu juba 1941. aastal - Tartu vangla kaevus."

Niisugune oli selle perekonna saatus.

2. Aksel Pallits I lennust arreteeriti 1946. aasta märtsis ja mõisteti 10 aastaks vangilaagrisse. Keristust kandis samuti Komis I2ma ja Inta laagrites. Ülejõu käiva sunnitöö ja alatoitluse tõttu haigestus ja paigutati haiglasse. Pärast laagrist vabastamist töötas veel 9 aastat Inta metsatööstuskombinaadis. Kodumaale saabus 1966. aastal. Oli seega asumisel 20 aastat. Kuuldavasti on ta kirjutanud laagrielust mälestusi. Muide - Intas olid sunnitööl ka mitmed Eesti Vabariigi riigitegelased. A. Pallits suri 1980. aastal.

3. Jaan Aarne II lennust arreteeriti 1950. aastal ja sai 25+5. Sunnitööl oli Karaganda oblastis. Vabanes 1955. a. amnestiaga. Tervis oli tal ruineeritud, süda haige. Töötas mõnda aega postikandjana Valgas, kus elab pensionärina praegu. (Andmed sain tema vennalt Eet Aarnalt Antslas. Jaan Aarnalt endalt ma vastust ei saanud. Nähtavasti ei võimelda seda tema tervislik seisund.)

4. Jaan Pindis II lennust arreteeriti 1946. aasta aprillis ja mõisteti 10 aastaks sunnitööle + 5 aastaks asumisele. Viibis 1946-1950 Molotovi oblasti Nõrobi arhipelaagi Nižni ja Verhni Bandagi metsatöölaagrites, 1950-1955 aga Karakanda oblasti Karabassi kivisööbasseini kaevanduslaagrite rajamisel. Viimase poolaasta veetis Spasski invaliidide laagris. Kodumaale saabus 1955. aasta juunis. Elas põdura tervisega pensionärina Võrus. Suri 1988. aastal.

Käesolevas kogumikus on avaldatud katked tema Spasski laagri kirjadest oma abikaasa Hilda Pindisele.

5. Valter Horm III lennust arreteeriti koorilaulutunnist 1952. aasta veebruaris. Mõisteti tolle aja kombe kohaselt 25+5. Oli 3 kuud Vasalemma kivikatlas killustikku laadimas, siis 3 aastat ja 2 kuud Molotovi (praegu Perm) oblasti Nõrobi arhipelaagi neljas metsatöölaagris (koos VÕSi perelase Leonhard Põdraga). On olnud metsatööl, tee-ehitusel, heinatööl, laagri leivelõikaja. Amnesteeriti 1955. aasta oktoobris, kuid seni veel rehabiliteerimata. Kirja pannud laagrimälestusi, millest paar peatükki avaldatakse ka käesolevas kogumikus. On seega maitsnud vangileiba kahe okupatsiooni ajal. Vaatamata korduvale "ümberkasvatamisele" ei ole seni meelt muutnud.

6. Johannes Lillmaa IV lennust arreteeriti 1945. aastal Valgas ja mõisteti 8 aastaks sunnitööle. Viibis Lõuna-Uuralis Karabaši laagris turbatöödel. Sealt viidi Magadani oblasti Galimõi tina-kaevanduse laagritesse, kus viibis kuni 1953. aastani. Kuni koju sõidu luba ei antud, tuli veel töötada Magadani linnas ehitustöödel 1953-1956. Alles siis võimaldus sõita kodumaale. Siingi tehti algul takistusi võimetekohase töö saamisel. Osava sulemehena võinuks kirjutada ka huvitavaid mälestusi Kolõma laagritest ja seal-

sest elust. Oli ta ju ainuke VÕSi perest, kel tuli sunnitööd teha Kaug-Idas. Sellele tõmbas aga kriipsu peale ootamatu surm (infarkti) 1966. aasta suvel. Maetud Metsakalmistule.

Kogumikus on avaldatud väljavõtteid J. Lillmaa kirjadest kodustele, mida abikaasa Niina Lillmaa lahkelt koostajale kasutada andnud.

7. Ruut Laensoo IV lennust arreteeriti 1944. aastal ja mõisteti 10 aastaks sunnitööle. Oli laagris Kotlase lähedal, haigestus seal kõhutõppe ja suri laagris 1948. aastal. Ta on üks neist, kelle kohta andmeid napib.

8. Voldemar Haidak V lennust oli arreteeritud 1945-1950. Pärast vabanemist asus arstide soovitusel tervise taastamise huvides elama Abhaasia ANSV-sse Salme külla, kus töötas kohalikus klubis orkestri- ja koorijuhina. Külastas tihti Eestit ja võttis osa üldleulupidudest. Suri 1974. aastal.

9. Aksel Pihlepuu (VÕSi harjutuskooli õpetaja) arreteeriti juunis 1945. Saadeti algul Saraatovi oblastisse, sealt mõne aja pärast Irkutski oblasti Bratski rajoonis Vihorevkas asuvasse vangilaagrisse, kus ta suri infarkti 5. oktoobril 1953. aastal. Maetud laagri kalmistule.

10. Aaro Pihlepuu V lennust (eelmise noorem vend) oli samuti arreteerituna Siberis sunnitööl, kuid tema saatuse kohta puuduvad lähemad andmed. Suri Eestis 1979. aastal ja on maetud Rõuge Jaani-Peebu kalmistule. Ehk leidub kellelgi täiendavaid andmeid.

11. Leonhard Pöder V lennust mobiliseeriti sundkorras Saksa sõjaväkke 1944. aastal. Oli 1944-1947 Saksemaal mitmes sõjavangi- ja põgenikelaagris. (Temast on juttu ka Karl Laane ja minu artiklites. Koos Karl Laanega repatrieerus ta 1947. aastal kodumaale.

Arreteeriti 1951. aastal ja mõisteti 25 aastaks sunnitööle. Oli ligi 4 aastat metsatööl mitmes Nõrobi laagris (minuga koos Šudjos ja Russinovos). Vabastati laagrist 1955. aasta jaanuaris. Seejärel töötas ja elas Plaanil, Antslas ja Võrus. Vaatamata kehe okupatsiooni vangla-aastale (Saksamaal ja Uuralis) säilitas sõbraliku iseloomu ja leebe huumori kuni surmani 1980. aastal. Maetud Osula kalmistule.

12. Jullo Roosalu V lennust mobiliseeriti 1944. aastal Saksa sõjaväkke. Sama aasta sügisest alates oli kuni 1947. aastani sõjavangis Siberis. Pärast kolmeaastast viibimist kodumaal arreteeriti uuesti 1950. aastal ja saadeti kuni 1959. aastani Siberisse sunnitööle. Pärast kodumaale naasmist elas Järveljal ja Kiisal. On kirja pannud mälestusi laagrielust.

13. Eveld Kukk V lennust "puhkeb jäljetus haugas", märgib oma kirjas tema abikaasa Viire Kukk. Lähemad andmed aga puuduvad.

14. Karl Peterson (V lend). Pärast seminari lõpetamist töötas lühemat aega koolis, kuid loobus siis õpetajatööst ja asus põllutööle isatalus. Pärast võimuvahetusi ei olnud nõus "vabatahtlikult" kolhoosi astuma, kuigi selleks võimude poolt korduvalt survet avaldati. Pidas kodutalus loomi ja aitas nii kaasa tootluskriisist ülesaamisele. Ise ta on tähendanud: "Mul on usk jumalasse ja see ei käsi lollustega mängida." Maa võeti käest. Kaks korda on olnud arreteeritud: esimest korda 1962. aastal, teistkordselt 1964. aastal. On olnud ka Vasalemma laagris. Taluhooned on lagunened. Ise ta on veendunud, et peab kord oma 26-hektarilise talu tagasi saama. Pensioni ei ole vastu võtnud. Klassikaaslastest külastas teda korduvalt Alfred Hollo. Elab Meremäe valla Kiislova külas. "Maa-leht" (1989, nr. 48) avaldas temast pikema loo.

Märkus: Nagu eelolevast selgub, on VÕSi lendudest okupantide võimu all kõige enam kannatada saanud just V lend: 2 küüditati, 6 arreteeriti, 3 emigreeris, teadmata kadunuks on jäänud 4, kokku 15 inimest. Lennu lõpetas 29 inimest. Neist üks suri loomulikku surma 1943. aastal. Ühel (H. Maranil) mõrvasid hitlerlased mehe. Tõeliselt laastatud lend!

15. Arno Tiits VI lennust siirdus 1943. aasta oktoobris hitlerlaste sundmobilisatsiooni eest üle lahe Soome, kus lülitati "soomepoiste" hulka. Pärast väljaõpet toimetati Rajajõel ja Vuoksa kaldal rindele. Vaherahu järel toodi 1944. aastal taas Eestisse. Varjas end kodutalus 8¹/₂ aastat. Arreteeriti 1953. aasta märtsi algul (just J. Stalini surma eel) ja mõisteti 25+5. Pärast mitmes jaotusvanglas olekut viidi sunnitööle Taišeti-Bratski liini laagrites. Pärast lühiajalist asumist Tulupis saabus 1956. aasta lõpul tagasi kodumaale, asudes elama Tallinna. Alates 1973. aastast pensionil. Temalt kui VÕSi pere ainukeselt "soomepoisilt" avaldame kogumikus kirja toimetajale.

16. Ervin Siller VI lennust on tapetud 1944. aasta sügisel. Lähemaid andmeid ei ole.

17. Julius Ungru (lõpet. 1932) mobiliseeriti 1944. aastal Saksa sõjaväkke. Sattus 28. augustil 1944 Punaarmee kätte sõjavangi. Pääses hädavaevu mahalaskmisest. Mõisteti 10 aastaks vangiroodu + 3 aastat asumist. On olnud sõjavangilaagrites Võõni-Volotšokis, Rževis, Ekibastuzis, Karpinski vasekaevanduses ja asumisel Karagandas. Samal ajal olid Siberi laagrites tema ema ja vennad. Pärast 12 aastat kestnud kannatuste rada saabus koos emaga tagasi Võrru 1956. aasta suvel. Osava sulemehena on kirja pannud ja "Võru Testejas" avaldanud laagrimälestusi. Mõningaid neist saab lugeda ka selles kogumikus.

18. Ants Udras (lõpet. 1933) veetis kümmeaastat Vorkuta laagrites. Ootame ka temalt laagrimälestusi. Esile tuleb tõsta tema genealoogia-alaseid uurimistöid arhiivides (ka paljude VÕSi perelaste kohta).

19. Elmar Ploom (lõpet. 1934) arreteeriti 1945. aasta aprillis. Viibis 4 aastat Siberi vangilaagris. Vabanes 1949. aastal ja asus elama Tartusse, kus töötas 1958-1977 Tartu Piimakombinaadi insener-ökonomistina. Suri 1988. aastal ja puhkab Ropka-Tamme surnuaial.

20. Rudolf Taba I lennust tapeti elajalikul bandiidi poolt 1944. aasta sügisel maanteel sõidul kodukohast Tartusse. Mitte ükski VÕSi pere, vaid kogu meie pedagoogiline üldsus kaotas andeka ja lootusriikka pedagoogikateadlase, kellele ennustati suurt tulevikku. Eriti kui arvesse võtta, et suur hulk juhtivaid pedagooge oli emigreerinud. Kui palju andeid on veel jäänud avamata?

Kokku seega 32 stalinismiohvrit. Neid jätkus metsatöödele, söe- ja vasekaevandustesse, teede ja asulate rajamisele, labidatööle Siberi kolhoosides, kivikarjääridesse. Aga veel tänapäevalgi leidub jultunuid, kes väidavad, et eestlased olevat suured võlglased "vanema venna" ja suuremate liiduvabariikide ees!

Õige mitmel mõrvati, küüditati või arreteeriti okupantide poolt abikaasa, lapsed, isa-ema (näit. E. Vainola, H. Maren, A. Eher, O. Linnamägi, L. Pihlapuu, H. Abel, E. Tasso, V. Hiie, V. Kukk, L. Jaigma, L. Paide, E. Kibena, H. Mark, J. Ungur jt.).

Näiteks märgib A. Eher: "Sõjakeerises kaotasin kõik endises elus saavutatud: töökoha, kodu, poole perekonnast... Elatasin end 7 aastat ainult varrastel kudumisega rändkäsitöölisena... Imeti olen tundnud suurt töö rõõmu... Selle kõige eest pean tänama oma vanemaid ja Võru Õpetajate Seminari eesotsas Joh. Käisiga, kus kasvatati elujaatavaid, töökaid, ausaid ja sitkeid tööinimesi.

Töö on elu sisu." (A. Eheri abikaasa ja tütar olid 8 aastat Siberis.)

Samal ajal kiretsesid meie koolid kutseliste õpetajate puuduse tõttu. Mõnes koolis töötasid ainult naised. Suur hulk õpetajaid kuulutati rahvaväenlasteks ja natsionalistideks ning tunnustati õpetajatööks sobimatuks. Oli ka neid, kes ise lahkusid koolitöölt, valides uue elukutse. Nii näiteks kirjutab Viire Kukk VI lennust: "Õpetajana ei ole ma ühtki tunnustavat sõna saanud, välja arvatud õpilaste tänusõnad." Siirdunud maalritööle, avaldasti talle korduvalt kiitust ja määrati preemiaid hoolsa töö eest!

Ligi paarikümne aastase staažiga võimekas koolimees Arnold Tiru leiti 1951. aastal õpetajaametiks kõlbmatu olevat. Tal tuli aastaid leiba teenida torulukksepana. (Vt. artikkel "Õpetajaametist torulukksepaks".)

Lõplikust lagunemisest päästis kooli järelejäänute kohusetunne meie noorsoo ees. Õpilasedki taipasid, kus õpetaja pidi valetama ja õigust rääkida ei saanud. Haridus oli küll tasuta, kuid madala kvaliteediga. Ta oli unifikitseeritud. Puudus alternatiivkool.

Ka Johannes Käis oli stalinismi ohver. Me kõik teame, millise lahmiva kriitika osaliseks sai koolimees, kes juba tsaariajal paistis silma uuendustega koolitöös ja kes ka nõukogude sumbunud unitaarriigi pedagoogikas sammus oma ajast kaugel ees. Minu teada ei ole EKP KK 1946. aasta hukkamõistvat otsust tänapäevani tühistatud. Tõsi, juba stagnaajal lubati teda uurida, kuid veel 1985. aastal eemaldas tsensor F. Eiseni toimetatud ja J. Käisile pühendatud teose eluloolisest osast terve peatüki "Diskussioon "Valitud tööde" ümber", milles küllaltki vaoshoitult olid märgitud faktid, mida õpetajaskond niikuinii teadis. Ainult tänu viimase paari aasta avalikustamisprotsessile on mõndagi muutunud. F. Eiseni ja K. Lehe toimetamisel on juba ilmunud "Valik Johannes Käisi töid"

(1989). Ilmumas on tema "Isetegevus ja individuaalne tööviis". Põlva keskkoolile omistati J. Käisi nimi (milles suuri teeneid on Paul Lehestikul). Põlvas kannab üks tänav J. Käisi nime. Igal aastalõpul, koolimehe sünnipäeval antakse (kohaliku majandi toetusel) kahele aktiivsele õpetajale J. Käisi preemia. Samas on asutatud (jälle P. Lehestiku algatusel) Johannes Käisi klubi. "Õpetajate Leht" toob pidevalt teateid üldõpetuse levikust. J. Käisi pedagoogika elab üle taassündi.

Teadmata kaduma jäänud. Nende arv on VÕSi peres väga suur - 57. Suurem osa neist on hukkunud okupatsioonide ohvritena, metsavendadena ja põgenikena. Ehk avanevad kunagi ka salasarhiivid ja langeb kate mõnegi kadunuks jäänud saatusele. Mõni on pääsenud välismaale, kuid ei ole endast hiljem elumärki andnud või on verakult hääbunud. Kadunuks jäänute nimekiri on meil olemas. Iga täpsustus on teretulnud.

x

Tehkem nüüd kokkuvõtte VÕSi pere kaotustest:

1. fašismiohvid	15
2. stalinismi ohvid	34
3. emigreerunud	33
4. teadmata kadunud	57

Kokku 139 inimest

Seega 285-st 1940. aasta juunis elus olnud VÕSi perelasest kannatas okupatsioonide läbi otseselt 139 inimest ehk peaaegu pooled (45,7 %).

Lisagem veel, et Eesti Laskurkorpuse ridadesse kuulus viimases sõjas 6 VÕS-perelast: Leonhard Hallop, Ruut Liiv, Osveld Kall, Rudolf Prääts, Georg Roovik ja Arnold Tolk. Neist langes parasü-

tistina Rudolf Prääts. Üldse evakueerus hitlerlaste eest tagalasse 13 VÕS-perelast: Hanna Kaan, Alma Randel, Johannes Lohk, Hell Maran, Ferdinand Eisen, Viktor Ordlik ja Vladimir Polonski. Kõigil tuli sõja-aastail üle elada suuri raskusi.

Ülevaade sai kurvavõitu. Esineb ka palju arve ja nimesid. Ei tohi aga unustada, et iga arvu ja nime taga on olnud elavad inimesed, kes kõik lootsid elada täisväärtuslikku ja inimväärset elu. Mälestades okupatsioonihvraid ja meie hulgast lahkunuid, pühendame nende mälestusele käesoleva kogumiku.

Samas õnnitlegem neid VÕS-perelasi, kes praegu elus. Enamik neist on saavutanud juba kõrge elues. Nad on saatuse pailapsed, kuigi neilgi on tulnud maksta ränka elulõivu. Kuid nad on võinud olla uuestiärkava Eesti tunnistajaks. Nad on näinud taas kerkimas sinimustvalget lippu. Oleme teel sõltumatusele ja iseseisvusele.

Võsi perest teadmata kadunuks jäänud

A. Õppejõud:

1. Jaan Hist
2. Jüri Martensen
3. Hedvig Pabson
4. Aleksander Pedson
5. Emanuel Papelpuu
6. Aleksander Denisov
7. Arnold Graf
8. Ilse Luck
9. Ilse Moritz
10. Maie Mäeste
11. Johannes Terasmägi
12. Paul Timm
13. Ottoker Torrim
14. Helene Tedersoo

B. Lõpetanud:

15. Sinsida Ever
16. Anna Kikas
17. Liisa Raadik
18. Meeta Teinburg
19. Elsa Tikk
20. Hilda Altpere
21. August Raidma
22. Jaan Tori
23. Sulev Maavara
24. Hens Rannala
25. Salme Värss
26. Gabriele Jakobson
27. Valli Alajõe
28. Amanda Kiisk

29. Ella Pill
30. Marie Näks
31. Albert Pagi
32. Mall Kaldroo
33. Ferdinand Kroon
34. Salme Luik
35. Renate Põlde
36. Sinsida Sõbin
37. Gustav Lutsar
38. Eugenie Anissimov
39. Helene Kalmet
40. Elfriede Masing
41. Edgar Raudsepp
42. Anastassia Šahhovskoi
43. Ida Taba
44. Aleksandra Vassiljev
45. Alfred Anton
46. Rein Roos
47. Harald Trees
48. Toivo Kaldma
49. Elmar Kivi
50. Olga Krause
51. Marta Luik
52. Irene Masikov
53. Sergei Päril
54. Eduard Võsmi
55. Loreida Ostrat
56. Aksel Palgi
57. Elvine Hist
58. Johannes Kesek

VÕSi perest emigreerus:

A. Õpetajad:

1. Herman Silmet - Saksamaa
2. Lydia Skomorovska - Austraalial
3. Meinhard Leetmaa - Saksamaa
4. Eeva Niinivaara - Soome
5. Karl Pütsep - Rootsi
6. Marta Raedur - Saksamaa
7. Karl Greenberg - hukkus laeval
8. Marta Greenberg - -"-

B. Lõpetanud:

9. Milly Veher - USA
10. Olga Mais - Canada
11. Herman Otsmaa - USA
12. Oskar Kõvask - Inglismaa
13. Richard Melts - USA
14. Meeta Pohlek - Canada
15. Elmar Aru - USA
16. Aino Onno - USA
17. Jakob Ristsoo - Canada
18. Lydia Tamm - Rootsi
19. Gerta Kroon - USA
20. Aleksander Roop - Canada
21. Heinrich Mark - Rootsi
22. Volrad Piirend - Rootsi
23. Ellinor Rõõgo - USA

Aleksander Pettai

VÕSi pere ainuke elusolev vabadussõjalane

Toimetajalt: Eesti Vabadussõjas on osalenud 9 VÕS-perelast (6 õppejõudu + 3 õpilast). Nende nimed on toodud eespool. Nende ridade kirjutamise ajal (veebruar 1990) on neist elus veel üksainus - Aleksander Pettai. Ta on sündinud 7. septembril 1902 ja elab pensionärina Elvas. Allpool esitame tema mälestusi. Need on kirja pannud VÕS-perelane ja tema kaaslinlane Ene Meltse.

Võtsin Eesti Vabadussõjast osa 1919. aastal aprillist septembrini III jalaväepolgu sidekomando koosseisus. Polgu ülem oli kapten I. Kruus ja tema adjutandiks leitnant Saar. Minu osevõtule ei maksa omistada erilist tähelepanu. Etendasin üsna tagasihoidlikku osa.

Olin siis 16¹/₂-aastane. Õigem oluks püssi asemel hoida veel karjavitsta. Peelegi ei olnud mul vajalikke kogemusi sidekomandos teenimiseks. Ka haridus ei olnud küllaldane: olin lõpetanud Ritsiku õigeusu kihelkonnakooli, kus kõike tuli pähe tuupida vene keeles. Eesti keelesrääkimine oli koolis valjult keelatud. Esimese eestikeelse etteütluse kirjutasin alles pärast Vabadussõda Võru Gümnaasiumi sisseastumiseksamil. Samuti puudus mul tehniline haridus. Telefoniaparaati nägin alles sõjas esimest korda.

See tsaarivalitsuse venestamispoliitika oligi peamiseks põhjuseks, miks ma noore vabatahtlikuna astusin Vabadussõtta. Meie pere oli õigetuskuline. Korra aastas käisime vene kirikus armulaul. Oli ka pihilkäimine, mis seisis selles, et laskusid preestri ees põlvili, ütlesid oma eesnime ja said siis patust vabaks. Minu isa ütles oma eesnime puhtas eesti keeles - Kaarli. Preester vastas

vihaselt: su nimi ei ole Kaarli, küsi kõstri käest õige nimi. Isa suitsetas väljas ühe piibutäie, läks tagasi kirikusse ja ütles oma nimeks jälle Kaarli, kuid seadeti uuesti välja. Oleks pidanud ütlema venepäraselt - Karp.

Pettusime ka Veebruarirevolutsioonis. Olime, kõik koolipoisid, enda teada suured revolutsionäärid, torkasime punased linnid rinda, sammusime eriti demonstratiivselt preestri eest mööda. Peagi saabus pettumus. Punaste salgad arreteerisid jõukamaid inimesi (buržuaasid!). Võru kruusaaugus pandi toime jõhker veretöö, kust eluga pääses ainult hilisem raamatukaupmees Joh. Semm. Ühe niisuguse terrorijõugu ohvriks langes ka minu vend, kes arreteeriti koos teistega ja mõisteti surma. Ta pääses soome vabatahtlike vahelesegamise tõttu eluga, kuid pidi paljajalu talvel koju põgenema.

18. aprillil 1919 langesin koos kahe õe ja preester Koloniga sõjapõgenikena läti punaste küttide kätte vangi. Meie silme ees lasti maha isa ja poeg Johansonid. Isa palus põlvili vähemalt poeg ellu jätta. Mitmel korral mõnitati preester Kolonit. Talle heideti püksid kaela ja kästi niiviisi jumalateenistust pidada. Järgmisel päeval tegi aga III soomusrong dessandi Kõrgepalu mõisasse. Tekkinud lahingus sai 5 meest surma. Pääsesime vabaks ja läksime Antsla kaudu Kerulasse vanaisa tallu. Sealt siis läksingi 23. aprillil 1919. aastal ja andsin end üles vabatahtlikuna Vabadussõtta. Osalt oli põhjuseks ka seiklushimu, kuid peamine põhjus oli viha vangistajate vastu.

Meie polgu staap asus Valgas. Samas asusid ka meie sidekomando töökojad. Lahingud käisid Valga taga. Mind esialgu lahingusse ei saadatud. Olin polgu käskjalaks Valgas, hiljem sidekomando köögis koka abiiks. Juunis pandi mind telefonivalvesse. Alles kui polk läks sõtta Landesveri vastu, määrati mind 11 roodu telefonistiks.

Rooduülem oli leitnant Eisen. Abiks oli tal noorem vend lipnik Eisen. Lahingutest võttis rood osa Võnnu (Cēsis) lähistel. Jälitasime teganevat vaenlast kuni Limbaži mõisani. Siis jätsin selle rooduga hüvasti. Võtsin osa veel ühest lahingust punaste vastu. Siis lahkusin sõjast, et edasi õppida. Seega kujunes minu osavõtt Eesti Vabadussõjast episoodiliseks.

Sama aasta sügisel astusin Võru gümnaasiumi ja sealt kaks aastat hiljem Võru seminari, mille lõpetasin 1926. aastal.

Toimetajalt: Võru seminari lõpetas veel kaks Eesti Vabadussõjast osa võtnud meest. Mõni sõna ka neist.

Allo (Aleksander) Ots (1896-1965) tegi Eesti Vabadussõja kaasa algusest lõpuni. Võru seminari astus ta alles 1923. aastal ja lõpetas selle kursuse 34-aastasena 1929. aastal. Õpetajana-koolijuhatajana on töötanud Osula, Kooraste, Sõmerpalu ja Kārgula koolides. Peres kaks poega ja üks tütar. Maetud Osula kalmistule.

Karl Vares (1902-1977) astus nagu A. Petteigi 17-aastase noorukina vabatahtlikult Eesti Vabadussõtta. Teenis Valgas komandandi komandos ja hiljem komandandi kantseleis. Lõpetas 1924. aastal Velga poeglaste gümnaasiumi. Töötades asetäitja-õpetajana täiendas end Tartu ülikoolis ajaloo alal. Astus Võru seminari 5. klassi 1929. aastal. Algkooliõpetaja kutse omandas 1930. aastal. On töötanud tunnustatud koolimehena Lõva algkoolis, Virumaa rahvaülikoolis, Riisipere ja Kaagvere lastekodus. K. Vares suri 1977. aastal ja on maetud Raadi kalmistule.

Ene Pint

Küüditatuna Siberis 1941-1964

Oli laupäeva hilisõhtu 14. juunil 1941. Olin lapsega üksi kodus, seadsime magamaminekut, kui kuulsin uksele tugevat kloppimist. Avasin ukse ja seal seisis kaks mundris meest - üks venelane ja teine Rõuge valla miilitsamees. See teatas, et seadke end reisivalmis, teil tuleb siit lahkuda.

Ma olin juba asjaga kursis, sest teadsin, mis eelmisel ööl Võrus toimus. Olin seal õpetajate suvekursustel.

Mul kästi kaasa võtta hädavajalikku riidekraami ja toidupoolist. Venelasest asjamees tuhnis kirjutuslaus sahtlis ja raamatukapi kallal. Ma ei tea, kas ta sealt leidis midagi meelepärast kaasa võtmiseks või ei.

Lõin suures meelesegaduses kiiruga mõned riideesemed kohvrisse ja magamisriided voodilinsale ning olimegi sõiduvalmis. Väljas ootas veoauto. Minul laps ühel käel, kohvri teises käes, kobisime autosse ja sõit läks lahti.

Jõudnud Võrru silmasin juba eemalt hiiglapikka loomavagunite rongi jaamas. Oli juba pime. Mind kamendati autolt maha ja suruti ühest vaguniuksest sisse, mis oli rahvast - naisi, lapsi, - puupüsti täis. Minagi leidsin ühes narinurgas ruumi, kuhu paigutasin oma pakid ja võtsin lapsega istet.

Pilt oli masendav - naised, lapsed nutsid ja ahastasid, kellelgi ei tulnud und silma. Enne hommikut lahkus rong Võrust Siberi poole.

Sõit oli õudne umbses ja lämbes vagunis. Uksed, aknad olid suletud. Mitmed lapsed ja vanurid haigestusid teel. Teatud jaama-

des olid peatused, kus pisteti uksest sisse mõni päts leiba, vett ja hiljem isegi mingit suppi või putru.

Nii kestis meie sõit loomavagunites kuni Novosimbirskini. Seal laaditi meid laevale ja sõidutati Obi mööda Tomski oblastisse Kargasoki rajooni, kust meid veeti rajoonis asuvatesse kolhoosidesse laiali. Meie, võrukeste elukohaks sai Obi harujõe Vasjunganje kaldal asuv Nedostrepnõi küla.

Selles külas oli umbes 30 puust majaonnikest, kauplus, laste-aed, kool, kus elasid sinna juba varem oma elukohast välja saadetud venelased. Meid, uustulnukaid, paigutati algul koolimajja ja klubisse, hiljem perekondadesse. Igas majakeses oli ainult üks tuba, kus asus nurgas suur "russkaja petška" ja pliidiike söögi valmistamiseks. Ka meie jaoks leidsid ühes sellises toakeses nurgake ning ase, kus alustasime oma uut elu.

Võite kujutleda, milline oli see elu, kus ühte tuppa kuhjus isegi kuni 10 inimest. Kuid pean tunnistama, et au ja kiitus neile kohalikele, kes olid nii heatahtlikud ja sõbralikud meie vastu, kes võimaldasid meile peavarju ja abistasid meid nõu ja jõuga! Nad olid omal ajal kõik need hädad ja kannatused üle elanud, seejärel ka kaastundlikud meie vastu.

Selles kolhoosis "Uus Elu" algas meie ränkraske töö, mis kestis üle 20 aasta. Esimesed raskemad tööd olid kartulikeldri kaevamine ja uue põllumaa ülesharimine, kändude juurimine ja alepõletamine. Talvel olime metsatööl. Samuti tuli teha kõiki põllu- ja heinatööd käsitsi. Kolhoosi kartulipõlludki istutati kevedel labidatega, ja kartulid kaevati sügisel välja samuti labidatega. Rääkimata suvisest rohimisest ja muldamisest kõblastega. Masinaid ei olnud mingisuguseid peale rehepeksumasina, mis töötas hobujõul. Veo- ja künniloomadena kasutati kolhoosis härgi. Kõik raskused oluksid kergemini talutavad, kui ei oleks kimbutanud kurnav näl-

jahäda. Esimestel sõja-aastatel oligi kõige suurem mure ja puudus toiduga. Kauplusest müüdi meile ainult 250 g leiba inimese kohta ja see oli kõik. Kartuleid ja piima saime osta kohalike elanike käest raha eest või vahetada riideesemete vastu.

Nälg läks nii suureks, et paar last ja vanakest surid nälga. Söödi isegi lõpnud loomade liha. Kevadel kaevasime kartulipõllult külmanud kartuleid, küpsetasime pliidirauaü ning söime. Ka kartulikoortest küpsetatud koogid maitsesid ülihästi. Aitasid ka mitmesugused rohutsaimed nagu kalbaa, oblikas, võilill, millest keetsime suppi. See oli suur kunst, kuidas endal ja lapsel elu sees hoida. Meie kõikide lootus ja usk oli, et varsti lõpeb sõda ja pääsime tagasi kodumaale. Kuid sõja lõpp ei toonud mingit füüsilist ega hingelist kergendust meie ellu. Liikusime kui varjud ringi pisarsilmil.

Pärast sõja lõppu hakkas meie aineline olukord kolhoosis veidi paranema. Saime juba tööpäeva eest veidi vilja ja raha, et osta midagi toidupoolist. Ka saime ühenduse kodumaaga ning hakkasime pakke saama, mis oli suureks abiks.

Eestlased olid kõik tublid ja korralikud tööinimesed ning kõigi kolhoosijuhtide ja kohalike inimeste poolt lugupeetud ja hinnatud. Kellegi tagakiusamist ametivõimude poolt ega karistamist ei ölnud. Pärast Stalini surma läksid paljud kohalikud venelased oma kodukohta tagasi. Ka paljud eestlased vahetasid elukohata linna või rajooni piires. Nii jäid mitmed onnid tühjaks ja soovija võis need endale osta. Paljud eestlased tegidki seda. Ostsid majakese, muretsesid lehme, seapõrsa, võtsid aiamaad ja hakkasid täieõiguslikeks kolhoosnikeks. Minagi tegin nii, nagu tegid seda teised kaasmaalased. Kolhoosis töötasin ma suurema osa ajast loomafarmis. Olin karjak. Suvel karjetasin loomi, talvel pidin hoolitsema sööda kohaletoimetamise ja joogivee vedamise

eest. Ka sõnnikuvedu laudast põllule oli minu kohustus. Umbes 10 aastat töötasin lamburina ja lõpuks 5 aastat vasikatalitajana. Tööl tuli käia kogu aeg ilma ühegi puhkepäevata.

Ainsaks meelelahutuseks meile eestlastele oli tähtsamate pühade või kellegi sünnipäeva pidamine, kus vahetasime oma muremõtteid ja laulsime koos isamaalisi laule. Sõime "kütsekartuleid" ja lahkusime siis jälle usus ja lootuses, et kunagi ikka tuleb aeg, mil saame tagasi oma kodumaale. Ja see aeg saabuski, kellel varem, kellel hiljem.

1957. aastal lõpetas minu tütar Kargasokis keskkooli ja tal avanes võimalus sõita kodumaale sugulaste juurde. Samal aastal vabanes ka minu mees vangilaagrist, kuid oli veel määratud asumisele. Ta sõitiski minu juurde Nedostupnõisse. Seal elasime koos ja töötasime kuni 1964. aastani. Siis sõitsime kodumaale.

1963. aastal meie kolhoos ühendati jõe vastaskaldal asuva sovhoosiga ja meie kolhoos likvideeriti. Küla elanikud ründasid kõik minema, kes oma endisesse kodupaika, kes mujale. Nüüd olevat leostunud terve küla täielikult, vaid üksikud varemed veel tähistavad kunagist inimelu selles Siberi taiga asulas.

Toimetajalt: Minu käsutuses on ka kaks Ene Pindi kirja Siberist, samuti mõned fotod Nedostupnõi külast, mis saadetud 1963. aastal Karl Laanele. Allpool avaldan paar katkendit kirjadest, mis hästi illustreerivad küüditatute elu kaugel Siberimaal.

Katkendeid Ene Pindi kirjadest

Meie Nedostupnõi (Ligipääsmatu) külake asub Obi harujõe Vasjunganje ääres, 20 kilomeetrit Kargasokist põhja pool. Küla piirab ühelt poolt jõgi, teiselt poolt taiga. Kevadel ja suvel siit naljalt välja ei pääse. Sellest nimigi. Eriti ilus on siin suurvee

ajal, kui jõgi kaldad üle ujutab. Siis kohiseb ja lainetab jõgi otsekui meri. Suurvesi kestab siin oma paar kuud, kuni jõgi pikemisi laskub jälle oma süngi, vabastades liivased kaldad, kus suvel mõnus on supelda.

Kord olime Vasjuganje jõel surmasuus. See oli 1942. aasta kevadel. Meid saadeti paadiga üle jõe kalbaad korjama. Kalbaa on metsikult kasvav küüslaugutaim, tereva maitse ja lõhnaga, mida Siberis kasutatakse salatina söömiseks toorelt ja hapendatult. Sõja ajal koguti seda ka riigile. On vitamiinirikas.

Kõndisime mööda taigat saadetuna moskade parvedest, kes kipusid suhu ja silma. Oli tunne, et nad õgivad meid ära. Külas ja legedatel kohtadel oli neid vähem.

Kotid täis kalbaad, hakkasime liikuma otsekui koormakandjad eeslid taigast ühte külle, kus meile koti kalbaa eest anti pool kilo leiba. Hoidsime selle laste jaoks. Istusime paati ja alustasime tagasisõitu. Vahepeal oli tõusnud tugev tuul, mis peagi muutus tormiks. Meie paadike kõikus nagu pähklikoor lainetel. Üks tüdruk suutis siiski roolis olles paati hoida vastu laineid. Meid oli paadis 15 neist. Kuigi meie elu oli ülimalt vilets, ei tahtnud keegi surra, sest kaldal ootasid kõigil lapsed. Suure pingutuse järel jõudsime hilja õhtul kodukaldale, kus meid juba ootasid hirmunud lapsed. Pärast seda sõitu kartsime kaua vett ega julgenud paadiga sõitma minna. Oli ju jõgi nõudnud varem ka ohvreid.

X

Meenub veel üks juhtum minu karjaseelust.

Kord uitasin oma lambakarjaga taigas. Järsku märkasin, et minu ligidal kuusikus liiguvad oksad. Lähemalt vaadates nägin, et see oli vana karu ise, kes seisis tagumistel käppadel ning silmitses lambakarja. Mul kukkus süda saapasäärde ja võttis põlved väri-

sema. Miška aga hakkas aeglaselt meie poole liikuma. Nüüd olen kadunud, käis mõte peast läbi. Karjusin kogu kõrist nagu jõudsin. Karu jäi seisma umbes kümne meetri kaugusel. Siis keerasin ringi ja pistsin punuma, nagu jalad vähegi võtsid. Kartsin, et ta äigab mulle käpaga. Ei vaadanud enne tagasi, kui olin metsast väljas. Läksin külla ja kutsusin paar meest kaasa, kes metsa ratsutasid ja hirmunud lambad kokku kogusid. Üks lammas oli siiski karu saagiks langenud. Karu käis hiljemgi lambakarja kimbutemas, kuni kord sai jahipüssist heavata ja enam ei tulnud.

x

Paljud meie hulgast ei olnud kehalist tööd teinud. Nüüd aga tuli lahidaga savimulda kaevata, heina niita, kütet varuda ja muid töid teha. Kuna olin talus üles kasvanud, läks kohanemine kergema vaevaga. Talvel istusime peamiselt kodus, sest polnud riidetust ega jalatseid, et 30 või 40 kraadise pakasega välja minna.

Meeldivam töö oli sügisene kartulivõtmine kolhoosis. Siis saime vähemalt põllul kartuleid süüa nii palju kui tahtsime. Öhtul viisime taskutes koju ka lastele. Ametlikult oli meil lubatud ainult lõunatada põllul. Kuid juba hommikul süütasime vägeva lõkke. Üks ämbritäis kartuleid pandi tulle küpsema, teine ämbritäis tulele keema. Saime päev läbi kartuleid süüa.

Kord tuli brigadir põllule kontrollima ja leidis, et kartuleid on vähe võetud. Oli hirmus vihane, peksis jalaga tule segamini ja lükkas pajad-pannid ümber. Ise läks minema. Tšort s toboi! naersime talle takka järele, kohendasime tule uuesti põlema ning panime kartulid jälle keema. Imelik! Sõime kartuleid nii palju kui jaksasime, kuid päris söönuks me ei saanud.

Töö juures oli meil kombeks laulda vemmälvärssse. Näiteks niisugune:

Kolhoosis oli tulekahi,

taade-riide raa!

Maha põles sepa ahi,

taade-riide raa!

Toodi vana kanamaja,

taade-riide raa!

Üles seati sepipada,

taade-riide raa!

Tööd seal juhtis Taksi^x ise,

naistepere koksis kive.

Kõige ees läks Hilda Muuga,

kiites tööd süäl suure suuga.

Else Vasar, aega vähe,

überkleidi jättis koju.

Tema järel proua Saani

demonstreeris ehtsat daami.

Taksi käed siis puhtaks pesi,

sõnu peale lugeda ei väsi.

Igaüks sai sada grammi,

küll see tõstis meie remmu!

^x Taksi oli kasvult väike kõverate jalgadega kolhoosi vanem, kes töö juures meiega koera kombel armestas "haukude".

Karl Laane

Sõjavangis ja sõjapõgenike laagrites

Toimetajalt: VÕSi pere mälestuste I köites (1987) ilmunud artiklis "Autobiograafilisi ülestähendusi" pajatas K. Laane oma noorusest ja seminariaastaist. Allpool avaldame tema mälestusi Saksa okupatsioonist, sõjavangi- ja -sõjapõgenike laagritest okupeeritud Saksamaal, repatrieerimisest kodumaale ja nõukogude võimude tõrjuvast hoiakust töökoha otsimisel. Lugemisel ärge unustagem, et need mälestused on kirja pandud stagnaajal 1976. aastal. Järgnenud kümne eluaasta jooksul suutis ta mõnigi artiklis mainitud kavatsuse teoks teha.

Karl Laane ootamatu surm 3. novembril 1986 oli ka VÕSi perele korvamatu kaotus. Mõnigi hea kavatsus jäi pooleli. Tema hauda Metsakalmistul tähistab Tallinna Kultuurivalitsuse poolt 1987. aastal püstitatud ratasristiga mälestuskivi.

Saksa okupatsiooni ajal oli mul alguses raskusi töökoha saamisega. Siis määrati mind 1941. aasta sügisel 22. algkooli (Kevade t.) õpetaja kohusetäitjaks. Tegevuse pärast ENSV Hariduse Rahvakomissariaadis olin pikemat aega juurdlusalune. Kui 1943. aasta kevadtalvel hakati reservohvitseridele teenistuskohade kaudu survet avaldama "vabatahtlikult" Eesti leegioni asumiseks, otsustasin sellest hoiduda. Selleks asusin Kiviõli põlevkivikaevandusse laotöölise kohale, kus sõjaliselt tähtsaks peetavas asutuses töötades lootsin ka mobilisatsioonist pääseda. 1943. aasta sügisel taotlesin siiski töökoha Tallinnas, kus asus endiselt ka mu korter ja perekond. Mind toodi üle firma "Baltiõli" õõbimiskoha

(Übernachtungsheim) "Koidula" valvurina (töökoht asus Kadriorus, Koidula t. 12). Sel vähepakkuval kohal olin kuni 11. veebruarini 1944, mil mind ikkagi sundkorras mobiliseeriti.

Mind saadeti nooremleitnendina Saaremaale Kuressaares mobiliiseeritud saarlastest eesti rügemendi koosseisu. 15. aprillil 1944 aga läkitati mind koos teiste eesti ohvitseridega Saksamaale, Baierisse Bad Tölzi sõjakooli (Junkerschule) "Ümberõppimisele" (nach Umschulung). Ustavusnõuetele mittevastavana saadeti mind aga Bad Tölzist 1944. aasta suvel Tšehhoslovakkiasse Neveklausse, kus toimus kohalikel elanikel harvõetud tühjal alal sõjaväeline väljaõpe kuni 1. novembrini 1944.

Seejärel saadeti meid Ida-Saksamaal asuvasse Neuhammerisse, kuhu olid vahepeal koondatud ka teised Eestist taandunud eesti üksused. Minu osaks langes seal koos sõjaväega tulnud alaealistele eesti poistele (11 kuni 16-aastased) õppetöö korraldamine. Olin ju kutselt õpetaja.

Kui rinne lähenes ja suurem osa kõnesolevatest poisikestestki rindele meelitati, suuneti ka mind nn. alarmkompaniisse ja saadeti koos sellega minu 38. sünnipäeval 10. veebruaril 1945. aastal Oderi jõeni jõudnud rindejoonele, kus aga polnud pikka peatust: "Suur-Saksamaa" võim oli kõikjal kokku varisemas. Oli vist 22. veebruar 1945, kui eesti üksuste riismed koondati ja neist "vähemkõlblik" osa saadeti raudtee-ešeloniga läbi Berliini varemete Taani poole teele.

Nüüd sai kuulsa muinasjuttude looja Hans Christian Anderseni sünnilinn Odense paariks kuuks mu peatuspaigaks. Ka seal jäin ma seotuks alaealiste eesti poistega, kelle rühmeülemana püüdsin küll pigem jahutada kui õhutada nende sõjavaimustust. Küllap selletõttu just saingi käsu rindele minekuks koos selleks moodustatud marsiüksusega.

Sündmused aga arenesid nii kiiresti, et see käsk jäi täitmata. Küll aga leidsin end peagi jälle Odensest, kust lähtus rinde poole ešelon koos kogu eesti rügemendiga. See oli 17. aprillil 1945, kui meie ešelon lahkus Odensest momendil, mil Inglise lahingulennukid kohale jõudsid ja ka meie rongi kohal tiirud tegid. Meid jäeti rahule, kuid linna kohal visati alla pommid, mis olid täpselt tabanud okastraadiga ümbritsetud SD staapi. (Inglastel ilmselt oli tihe luureside taanlastega.) Tšehhi piirialadel olevale rindejoonele, kus asus tollal muide ka Eesti diviis, meid enam saata ei jõutud. Mujal rakendamiseks aga olid eestlased saksa füürerite arva-tes kõlbmatud. Tollal käisid juba ägedad lahingud Berliinis. Meid peatati kuskil Mecklenburgi alal ja majutati Zedenicki linna lähedal asuvatesse savikivilöövidesse. Olime seal "Suur-Saksamaa" sõjamehhanismi kokkuvarisemise tunnustajateks, millest on säilinud mõned meeleolujäljed ka minu päevikus. Teed olid täis sõjapõgenike ja ka konvoeeritavate sõjavangide voore; aeg-ajalt kostis eemalt automaatide valanguid. (Võimelik, et lasti maha veel vange.)

Meilt, vanemate aastakäikude meestelt, võeti ära relvad. Meie senised ülemused - saksa füürerid - põrnitsesid meid umbusklikult. Siiski oli meil julgust välja astuda meie koosseisus olnud arvukate alaealiste poiste kaitseks, keda ikka veel taheti rindele viia.. Too meeletus jäi siiski teostamata.

2. mail 1945. aastal sattus meie Taanist tulnud üksus, küll organiseerimatult hajali valgununa, USA riindelõigus sõjavangi. Nägime esimesi jänkisid, kes aga ei tahtnudki meiega mingit tegemist teha. Alles mõni päev hiljem koondati meid välilaagritesse ja eraldati siis rahvuste järgi.

Olime maha tallanud mitu rohetavat orasevälja ja kuskil taas oma hädapõllesed üles löönud, kui ühel päeval (see oli 8. mail 1945) kuulsime eemalt kirikukellade helistamist. Oli saabunud rahu,

kapitulatsioonini allakirjutamine. Sel päeval anti meile ka esmakordselt sõjavangis süüa: üks USA sõduri päevaportsjon jagati kuue mehe kohta, sellest osa supiks keedetuna sakslaste välikatlast. Siitpeale jäi hulgaks ajaks meie mureküsimustest tähtsaimaks kõhumure, mida ainult suitsumeeste tubakanälg võis ületada, nii et paljud oma viimast leivapala tubaka vastu vahetades elujõu kaotasid ja isegi surid...

Mäletan, see oli 19. mai 1945, suvistepühade laupäev, kui meie laagrionnid põlema süüdati ja USA armee neegrid-autojuhid meid veoautodel ühte lähemasse raudteejaama vedasid. Seal moodustatud eselon viis meid jälle Taani suunas - Lüübeki kaudu Schleswig-Holsteini, kus meid ühes paljudest Saksa maal olevatest Weustadti-dest ameeriklaste poolt inglastele üle anti. See ei tähendanud esialgu küll muud, kui et inglise allohvitser näitas kätte tee ja suuna edasiliikumiseks ning tegi teatavaks keelu - elumajades mitte ööbida. Minu suvisted saabusid siiski kuskil küla tallis päris sooja varsa kõrval.

Kui ärkasin, olid poisid õuel prügihunnikuid revideerimas, kust leiti mõni tohletanud kaalikas. Ja meelde jäi too suviste esimene püha eluajaks, kui me loiult liikusime õitsvate sirelitega palistatud teid mööda ning kustki ninna kanduv leivalõhn koos lõhnavate sirelitega ainult tervendas nälguritunnet. Poisid proovisid isegi tigude maitset (küpsetatult on tigu nagu kuivatatud seen). Õhtul saime siiski ühelt sakslastest sõjavangiüksuselt igaüks liitri võrra suppi. Siis koondati meid otse Läänemere kaldal (mõelda, otse üle tolle vee on kodu, on Eesti!) asuva endise sõjaväe õppelaagri alale Butloesse, kus olime allutatud Läti diviisi koosseisu, kellelt õppisime võrreldes meiega suuremat omavahelist ühtehoidmist ja organiseeritud ühisettevõtmisi. Muide, inglased säilitasid ka sõjavangidele nende väeüksused ja

sisekorra.

Pärast jaanipüeva (kui olime olnud ka naabrite lätlaste liigopeol külalisteks) kolis meie rügement Butlosest umbes paarikümne kilomeetri kaugusel asuvasse Ukleisse. Seal ehitasime järveäärsele kallakule pöökide alla oma eluasemed, igaüks oma maitse ja oskuste järgi.

Et mõtteid eemale viia elu ja kõhu tühjusest, tõstsin üles mõtte laagrisisese kultuuritöö ja noortele poistele õppetöö korraldamiseks. Mõte leidis kõlapinda. Õpetuse osaliseks sai ligi 800 noort. Õpetajatena ja lektoritena rakendus vähemalt veerand-sada pedagoogi ja kõrgema ning eriharidusega meest. See oli täies-tiõmapärane kool, kus Uklei pöökide all töötasid improviseeritud 24 õppegruppi vabaõhuklassidena. Neis koolitundides meenutati varem õpitut ja võeti läbi ka uut peasaagu kõigis põhiainetes. Õpikute puudusel tuli õpetajatel ise ainet meelde tuletada; koostati konspekte. Peale õppetundide tegutsesid veel laulukoor ja mitmed harrastusringid. Üheks huvipakkuvaks ettevõtteks oli kunstihuvilistele kunstivõistluse korraldamine, mille tulemusena laekus mitmekümnele noormehelt arvukalt võistlustöid, milles kajastus ja jäädvustus sõjavangilaagris püstitatud elamute omapära ja laagri elu-olu. Paljud tegelesid laagris mitmesuguste käsitöödega. Ei puudunud ka kirjandusharrastused, eriti luuleharrastus. Õppetööst osavõtjatele, samuti harrastustegevuses silmapaistnutele eraldas laagri juhtkond lisa-toiduratsioone (leiba), mis oli ka eluliseks ergutajaks sealsetes tingimustes. Eelmainitud sõjavangide kunstiloomingust korraldasime ühes naabruses asuvas metsnikumajas koguni näituse, mis äratas ka ümberkaudsete tähelepanu, noortele harrastajatele aga andis uut eluusku.

Kogemused veensid vajaduses korraldada õppetöö nõnda, et oleks eri õppegruppides arvestatud õpilaste senist haridust, arengutaset

ja huve. Et selleks saada vajalikke andmeid, korraldasin noortele sõjavangidele ankeedi. Säilinud kokkuvõtete järgi oli Uklei laagris tookord ligi 800 (täpselt 793) noort. Ankeedile vastas 711, seega ligi 90%. Arusaadavalt ei saa siin saadud materjali vaadelda lähemalt ega analüüsida.

Kui meid 13. septembril 1945 Uklei järve äärselt metsalaagrist jälle teele saadeti, lootsime olukorra paranemist. Kuid paljugi läks koguni vastupidiselt. Lünenburgi läbilaskelaagrist liikus ešelon läbi varemeteks muutunud Saksa linnade Hollandi poole, kus meid kui endise Saksa armee mundris sõjavange võeti vastu põlastusega. 15. septembril olime Belgias. Siin suleti meid Zedelghemi sõjaväebarakkidesse traatide taha. Eestlastele koos leedulastega anti oma "puur" ehk "ged2"; lätlaste omad olid eraldi.

Siin õieti algas tõeline vangielu piiratus, kuigi igale üksusele jäi siingi oma seesmise elu korraldus laagris. Jätkasime ka võimalust mööda kultuurilist tegevust ning õppetöö korraldamist noortele. Ankeedi andmetest oli niivõrd kasu, et võisime õppegrupid vastavalt eelharidusele ümber korraldada. Elavamalt huvituti aga mitmesugustest vabaharrastustest. Eri barakis toimusid koosolekud ja loengud, kirjandus- ja referaatõhtud, saime teoks ka kirjandusliku kohtu istungi Mart Raua romani "Turg" ainatel. Mõned vanemad mehed (eriti ohvitserid) kaldusid usklikkuse hämaratele radadele. Paljud tegelesid luuletamisega. Omaloomingust koostasime käsitsi kirjutatud ja illustreeritud ajakirja "Traatide vahel", millest sisukam erinumber ilmus 1945. aasta jõuludeks. Tollest ajast on ka mul säilinud peotäis sõjavangivärsse nii eneselt kui ka mitmelt kaaslaselt.

Koorijuht, pedagoog ja koolivend Elmar Aru pani helisema laulukoori ja meesansambli, mis tõi vaheldust ja pidulikumat meeleolu mitmelgi muidu hallil ja udusel õhtul. /E. Aru siirdus hiljem

USA-sse, kus tegeles ka koorijuhtimisega. Suri 9. veebruaril 1990)
Toim./

Uus kevad 1946. aastal aga tõi kaasa jumalagajätku traatide
vahele suletud eluga. 8. märtsil 1946 saadeti meie ešelon jälle
Saksamaa poole teele. Lõpuks lasti meid "vabadusse" Borghorsti
nime kandvas linnas. Enne veel toimus meie viletsa isikliku "va-
randuse" põhjalik läbipuistamine, kusjuures kõik, mis veel vähegi
väärtust omas, rändas meid revideerinud inglise sõdurite põue...

Borghorstist on meelde jäänud linna võimas katedraal ja üks
lossi moodi kõle ehitis, mis andis ka mulle seal olles peavarju.
Meid kui vabanenud sõjavange kasutasid Inglise üksused mõnede
Saksa tööstusettevõtete likvideerimiseks. Meenub üks juhtum, kus
inglise allohvitserid lõbustasid endid nende poolt õuele maha pan-
dud söögijääkidele näljaste sõjavangide "tormijooksu" korraldami-
sega: One, two, three! Nii möödusid päevad, nädalad. Ka Borghors-
tis pandi minu peale kultuuritöö korraldamine. Püüdsime leida või-
malusi edasiõppimiseks, toimus mõnelaadne isetegevus, koostasid
keva rahvaülikooli korraldamiseks. Kuid meeled olid hajali: kõik
mõtlesid sellele - mis saab edasi? Kiputi põgenikelaagritesse.

Ka mina sain viimaks loa ühe põgenike laagri külastamiseks
ja 30. aprillil 1946 Borghorsti poolsõjaväelise laagriga hüvasti
jättes ootas mindki see kauaoodatud "teine elu". Tolle päeva koh-
ta loen oma märkmikust järgmisi ridu:

"Olen vormiliselt vaba inimene, valveta... ja ma võin ise
valida endale rongi ja vaguni ning peatused..."

Ent samas olen kirja pannud ka luuletaja Bernard Kangro
read:

"Mine kõigest mööda, seisata ja vaata!
Oled koduta ja oled kodumaata."

Esimese peatuspaiga leidsin Hannover-Mündeni kasarmuis olnud DP^x)-laagris. Ent juba paari päeva pärast võtsin koos sõjavangipäevade kaaslaste loomaarst Reinuga ette raudteesõidu Lõuna-Saksamaale, Ameerika tsoonis asuvasse Geislingenis - "viie oru linna", nagu toda kohta imetledes nimetati. Seal asus üks suuremaid UNRA (rahvusvahelise abistamisorganisatsiooni) ülelpeetav eestlaste põgenikelaager, kus elas tollel üle 5000 põgeniku. Seal leidis aset ja ülalpidamist mullegi. Tolles suurlaagris arenes üsnagi vilgas kultuuriline tegevus. Ilmus oma ajaleht. Linna teatrimaja oli põgenike kasutuses. Seal levastati näidendeid, toimusid kontserdid ja kirjandusõhtud. Mäletan kaht luuleõhtut koos Henrik Visnapuuga temast ja ta loomingust koos ainsa isikliku kohtumisega luuletajaga. Tollel suvel leidis Geislingenis aset ka eesti laulupidu. Teine samasugune eestlaste ühisüritus leidis aset aasta hiljem (1947. aasta mais) Alpide jalamil - Altenstadtis koos Balti DP-de näitusega. See oli 25. mail 1947, kui tuntud laulupeoelavus tõi sinna kokku palju eestlasi ja Alpide nõlvadelt kejasid vastu lauluhelid: "Laulud nüüd lähevad..." Seal oli ka taaskohtumisi mitme üldtuntud eesti kultuuritegelasega. Meenutan tuntud koolimeest Hans Roosi, koorijuhti Roman Toid jt.

1946. aasta juunikuu esimene päev viis mind Geislingenist Doonau-äärsele Dillingeni eesti põgenike laagrisse. DP-id elasid sealgi kasarmutes, kus muide oli töötanud kord kuulus dillinglane, allveelaeva leiutaja Wilhelm Bauer, nagu võis lugeda ka kasarmu seinale kinnitatud memoriaaltahvilt. Tolles laagris, mille vanemeks oli endine Haridusministeeriumi vabaharidustöö nõunik Aleksander Leinjärv, oli 130 eestlast-põgenikku. Kokkuvõtte selle laagri

^x x) DP = Displaced persons = kodutud isikud.

elanike ankeedist andis üsna huvitava ülevaate ühe põgenikelaagri elust. Tähtaja lõppedes kujunes minu elu siin väga ajutiseks. Põl- nud põhjust ka Augsburgi sakslaste laagrisse jäämiseks, kuhu mind Dillingenist viidi. Vahepeatuse tegin tuntud Saksa ülikoolilinnas Göttingenis, kus peatuskohaks sai ka sealseis kasarmuis asunud DP-laager. Kasutasin seal päevi linna ja ümbruskonna vaatamisvää- rustega tutvumiseks, külastasin muuseume.

Siin kohtasin ka mitmeid kultuuritegelasi, nagu heliloojat- pedagoogi J. Kiissi, kirjanikku Karl Eermet jt. Viimase soovil kirjutasin siin artikli eesti põgenike väljavaadetest kogumikule "Estonia". Mis kogumikust ja mu kirjutusest sai, pole teada.

Göttingenist tegin reisi Lüübekisse, kus otsisin üles seal vara surnud luuletaja Kalju Ahvena kalmu. Hiljem tõin kaasa ka selle andeka noormehe luuletusi ja andsin need üle tema vennale Heino Ahvenale. Kord tahaks neid trükituna näha. Tegin matka veel Kölni ja Bonni ning külastasin Beethoveni sünnimaja.

1947. aasta jaanuaris asusin Göttingenist teise põgenikelaag- risse Mellesse Osnabrücki lähedal, kus lülitusin ka sealse eesti kooli tegevusse. Kool töötas põgenikega ühises barakis. Olin seal algul eesti keele ja kirjanduse õpetajaks, hiljem määras Inglise tsooni eesti koolide inspektor Oskar Paas mind kooli direktoriks. Koolis olid nii alg- kui keskkooliklassid.

Koolivaheajal, 13. augustil 1947. aastal võtsin koos kooliven- na Leonhard Põdraga ette koduteekonna. Braunschweigi kaudu ületa- sime Nõukogude tsooni piiri. Meid pandi Brandenburgigi repatrieerii- tute laagrisse, sealt jõudsime mõnenädalase peatuse järel läbi Poola ja Valgevenemaa Grodno laagrisse ning viimaks tagasi Ees- tisse. Pärast üle 3¹/₂ aasta eemalviibimist oli suureks elamuseks olla jälle vanades tuttavates paikades. Oli tunne, et midagi võõr- sil ei saa olla sama kaunis ja lähedane kui oma kodumaa loodus.

Olin jälle koos oma perekonnaga. Ka lubati töö oma kutsealal. Kuid...

Tegelikult kujunes nõnda, nagu see siamaani on läinud. Haridusministeriumis, kust alustasin kohaotsimist, arvati, et nad minust "midagi ei tea". Ka Kultuurhariduslike Asutuste Komitees, kuhu mind soovitas mu endine ülemus rahvakomissar Nigol Andresen kui kultuurhariduslikus töös vilunud inimest, ei leitud mulle töövõimalust ei metoodilises sektoris ega ka Ed. Vilde Memoriaalmuuseumis, kuhu mind Karl Mikhla oli soovitanud ja tegelikult ka rakendanud. Esialgse töökoha leidsin siiski administraatorina Laulupeo Büroos (1947-48). Siis leidsin ajutist teenistust riiklikes kirjastustes mittekoosseisulise keelelise toimetajana (1947-1953); hiljem ka mitme eri väljaande ja ajakirja keelelise redigeerijana. (Kirjastustes kaotati hiljem välistoimetajate kohad, aga koosseisulist kohta minu jaoks ei leitud.)

Et saavutada pensioniks vajalikku staaži, töötasin 1950. aastate algul artellis "Makko" transporditöölisena. See osutus aga füüsiliselt ülejõu käivaks. Uue töökoha leidsin 1952. aastal Tallinna Linna Heakorratrustis. Olin vaheldumisi Pelguranna supelranna juhataja, prügi mahapanekukoha korraldaja (valvur) praeguse Mustamäe uuslinnaosa asukohas, siis linna lumetõrjetööde meister, Kadrioru ja Pirita supelranna juhataja, Lauluväljaku korraldaja, Mererajooni meister ja viimaks Nõmme vanem-meister. Loetletud töökohtadel Tallinna Heakorratrustis ja sellest kujunenud Puhastuskontoris (hiljem Spetsialiseeritud Autotranspordibaasis) ei piirunud ma ainult ametliku tööga, vaid lülitusin kollektiivi ühiskondlikku ja kultuurialasesse tegevusse. Kogu teenistusajal kuulusin ametiühingu aktiivi koosseisu, olles pikemat aega ametiühingu komitee ja selle kultuurikomisjoni esimeheks. Püüdsin korraldada töötajatele mitte ainult ajaviidet, vaid ka loenguid, kirjan-

dusõhtuid, näidendite ühiskülastusi, laulukooride tegevust, ekskursioone nii Eesti piirides kui ka kaugemale (Lätisse, Leetu, Mihhailovskojesse, Novgorodi, Leningradi, Karjalasse, Kiievisse jm.). Ekskursioonid valmistasin kirjanduse varal ise ette ja viisin ka läbi. Hiljem, 1960. ja 1970. aastal olin tegev ka Tallinna Reisi- ja Ekskursioonibüroos mittekoosseisulise giidina, olles sooritanud sellekohase eksami.

Töötades Tallinna heakorrasutustes püüdsin jõudu ja võimalust mööda silmas pidada ka kultuuri- ja ajalooliste paikade korramise vajadust ja võimalusi. Juba 1950. aastail tuli mul sõjamäel 1343. aasta Jüriöö ülestõusuga seotud koha korrastamisel esimesi samme astuda. Hiljem (1963. a.) liitus sellega Tallinna kodu-uurijate ühistöö Jüriöö mälestuspargi rajamiseks. Asusin juba umbes 20 aasta eest andmete kogumisele Tallinna kultuurimälestiste kohta. (Tegin ülestähendusi Ernst Särgevalt, Albin Strutzkinilt ja teistelt.) Pärast 15 aastat kestnud tegevust Tallinna heakorra alal sain 1967. aastal pensioniealiseks ja lahkusin töölt. Vanaduspuhkus ei tähendanud mulle tegevuseta jäämist. Huvidekohane ühiskonna teenimine muutus elupäevade keskseks avalduseks. Kultuurialased harrastused jätkusid ja leidsid uusi avaldusvorme ka minu jaoks.

Üheks tegevusalaks sai sealtpeale mulle ilmlike matusetalituste korraldamine. 9 aastat kestnud tegevuse jooksul olen esinenud kõnelejana ja korraldanud matusetalitusi üle 1850 juhul. Selles töös olen püüdnud silmas pidada lahkunud isikute ja nende elutööga seotud sisukust.

Minu peamiseks ühiskondlikuks tegevusalaks viimastel aastatel on aga saanud osalemine kodu-uurimises. Alates 1960. aastate algupoolest peale kuulun Tallinna kodu-uurijate ringi, kus olen püüdnud kõigis ringi ühisüritustes kaasa lüüa aktiivselt ja omaalga-

tuslikult. Peamist tähelepanu olen pööranud oma tegevuses kultuuriloolistele mälestistele, nende kohta andmete kogumisele, nende korrastamisele ja neile kaitse taotlemisele. Sellealastest üritustest võiksin mainida näiteks Sõjamäele 1343. aasta Jüriöö mälestustammiku rajamist, Varisaallikal Ernst Särgavaga seotud mälestuapajaga korrastamist ja kirjanikule mälestustamme istutamist, Iru mütoloogilise Iru Ämme asukoha tähistamist (mis on teoks saanud Tallinna Linnuvabriku abil), Harkus "Tasuja" tamme kändudesse uute tammeistikute istutamist koos kadunud Karl Õunepuuga 1971. aastal, luuletaja Marie Heibergi kalmu tähistamist Liiva kalmistul 1965. aastal, Eduard Vilde vanemate kalmude tähistamist Rahumäel 1965. aastal jm.

Aastate jooksul olen tegelnud ka Tallinna kultuurilooliste paikade uurimisega, mille tulemusel ilmus 1975. a. kevadel trükist teos "Tallinna kultuuriloo radadel". (Tööst väljajäetud, samuti hiljem avastatud materjale ja korrigeerivaid märkusi säilitan koos algkäsikirjaga ehk kord vajamineva uusväljaande jaoks.) Seoses Tallinna kui ka teiste Eestis asuvate kalmistute uurimisega olen koos Tallinna Linnamuuseumi kodu-uurimisringi aktiiviga kogunud andmeid ja koostanud Tallinna kalmistutel olevate kultuurimälestiste kohta üle 800 akti ning need varustanud vajalike lisamaterjalide, jooniste ja fotodega. Eesti kalmistutelt olen kogunud ligi 2500 kalmukirja sedelitele ning neist teinud analüüsiva kokkuvõtva kirjelduse. Kodu-uurimisringis esitasin ettekande "Millest kõnelevad kalmukirjad". Praegu on mul teoksil kogutud materjalide põhjal kultuurimälestisi kättejuhatavate skeemide valmistamine Tallinna kalmistutest ning käsikirja "Tallinna kalmude mailt" kirjutamine. Korduvalt olen püüdnud avaldada kirjutusi ajakirjanduses kultuurimälestiste kaitse probleemidest, kalmistute kultuurist jne. Olen teinud ettepanekuid kõrgemal seisvatele kultuurielu juhtivatele institutsidele.

Olen veendumusel vajaduses ka kodu-uurimistöös silmas pidada tähtpäevadega seotud akuutsust. Sellepärast olen püüdnud kodu-uurimisringi juhatusele valmistada aastate jooksul eeloleva aasta kultuurilooliste tähtpäevade loetelusid. Vahetevahel olen püüdnud ajakirjanduses avaldada kirjutusi teenekate kultuuritegelaste tähtpäevade puhul.

Kavatsusel on veel ka töö oma kasvukoðu Sadrametsa teemal, osalemine kohanimed kogumisel Emakeele Seltsile, mille tegevliikmeks olen juba paarkümmend aastat. Looduskaitse Seltsi liikmeksolemist tehan õigustada algatustega parkide rajamise ja korrestamise alal, mitmesuguste mälestuspuude istutamisega, peale eespoolmainitute ka Proosa kalmele mälestussalu rajamisega (koos Kaupo Deementiga). Veel tahaksin kirjutada mälestusi ja korrestada tihendatumaks käsikirjeks juba aastate jooksul kirjapandud päevik-märkmed. Viimistletumat kordaseadmist ootavad veel ka paljud kogutud dokumentide, käsikirjade jm. kaustad. Nende hulgas leidub ka pikkade aastate jooksul kirja pandud värsistusi (luuletusi, poeemitaolisi pühendustekste jne.), mis on tekkinud eri olukordade elamustest ja mõttekäikudest ning mida ei taheks ka väga kergelt ära heita. Korrestamist vajavad ka vähemalt 50 aasta jooksul tehtud fotod, millede hulgas on arvukalt neid, mis on seotud kultuurilooliste kohtadega, isikute ja sündmustega. Ka olen säilitanud kirjavahetust üsna paljude isikutega, millest mõni võiks pakkuda ka kultuuriloolist huvi. Millegi kogutu hävitamisega ma pole rutanud.

Mida kauem me elame, seda kiiremaks läheb ajaga, kus vajadus seni kokkukuhjetu kordaseadmiseks kipub võtma äre ka selle korvamatult kaduva aja, mis kuluks ära veel millegi uue algatamiseks ja teokstegemiseks. Sellepärast soovin küll, et 70-ga ei sulguks veel eluring.

Arno Tiits

Soomepoisi kiri toimetajale

Kallis kooliveli!

Asun nüüd maal, Mõnistes, ja kuna pole heinailma, jääb vahetevahel aega vabaks. Sellepärast võimaldub paberile panna mõned seigad oma elust. Võid neist soovi kohaselt valida sobiva osa.

Töötasin Mõniste valla Peetri-Liisa algkooli õpetajana 1932.-1943. aastani, niisiis ka sõja puhkemise ajal N. Liidu ja Saksamaa vahel. Tookord lähenes rinne kiiresti ka Võrumaale. 5. juulil 1941 võtsid metsavennad (noored mehed, kes hoidusid kodunt kõrvale, et mitte saada mobiliseeritud taganevasse Punaarmeesse), Mõniste valla-majas võimu üle ja moodustasid Omakaitse rühma. Naabruses, Varstu elevikus, asus nõukogude aktivistidest formeeritud hävituspataljoni üksus. Levis kuuldus, et sellel on kavatsus tungida Mõnistesse, et võtta võim taas oma kätte. Et seda takistada, põletasid omakaitse-lased maantee silla Vaidva jõel ja rikkusid katte Perakonnu sillal. Ööl vastu 6. juulit toimus Perakonnu silla juures kokkupõrge oma-keitse ja hävituspataljoni vahel. Kumbki pool olevat tõmbunud sel-le järel tagasi - hävituspataljon Varstusse ja omakaitse vist Mõ-niste raudteejaama piirkonda. Kui aga päeva kestel saadi teada, et hävituspataljon kavatses uuesti rünnata ja maha põletada koolimeja ja hiljuti püstitatud rahvamaja (mille ehitamisel olin aktiivselt tegev olnud), ei saanud ükskõikseks jääda ja minagi ühinesin oma-keitselastega, et sellise plaani teostamist takistada. Mingit rün-nakut aga enam ei tulnud, sest hävituspataljon taganes ka Varstust. Omakaitsele jäi esialgu vaid staabi ja Mustajõe raudteesilla valve. Samal sügisel lahkusin omakaitsest, kuna ei leidnud põhjust selles

edasi tegutseda. Jatkasin õppetööd koolis kuni 1943. aasta kevadeni..

Kui sõjaõnn pöördus ja Saksa armee hakkas taanduma, muutus olukord Eestiski kahtlustäratavaks. Sakslane võis hakata omakorda sundmobiliseerima ja minulgi polnud mingit tahtmist olla värvatud Saksa armeesse. Nii tekkis plaan Soome põgeneda.

Oli kuulda, et põhjaranniku kalurid veavad mehi üle lahe, kuid kuna see oli äärmiselt riskantne ja salajane tegevus, oli Lõuna-Eestist väga raske saada ühendust ülevedajatega. Lõpuks õnnestus siiski kontakt leida ja ühel 1943. aasta pimedal, tormisel oktoobriööel viis mootorpaat umbkaudu 15-20 mehelise salga üle lahe Soome rannasaarele. Sealt toimetati meid Helsingi lähedal asuvasse Jollase "kartanosse". Edasi viidi Päämajasse, kus tehti ettepanek astuda Soome armeesse. Minust saigi "alokas", kes pidi läbi tegema sõjalise väljaõppe. Sain selle algul Käkysenpää, hiljem Jalkelas. Talve hakul viidi meid rindele Rajajõe 200. jalaväerügemendi I pataljoni koosseisu. Seal asusid kaevikutes mõnesaja meetri kaugusel teineteisest ühel pool jõge Soome ja teisel N. Liidu üksused. Rinne püsis paigal veel kuid. Punaarmee suurrünnaku alguses 1944. aasta suve hakul juhtusin olema just puhkusel ja tagasitulekul viidi mind II pataljoni. Tuli asuda Vuoksa läänekaldale. Sealt evakueeriti meid kuhugi (ei mäleta paiga nime), kus otsustati väeosa Eestisse saata. Laev tõi soomepoiste rügemendi Paldiskisse ja sealt viis tee Männiku kaudu Saksa sõjaväe väljaõppelaagrisse Kehras (I pataljon viidi Emajõe rindele). II pataljon toodi küll veel Maardu juurde kaitsesse, kuid kaitsetegevusest ei tulnud enam midagi välja. Meil tekkis kokkupõrge Maardus asuva Saksa üksuse meestega, kes tahtsid taganemisel õhkida Maardu tehast. Saabus kohale Saksa karistussalk. Meie omad hajusid ja minu sõjal oligi lõpp. Leidsin ööseks ja paariks päevaks ulualuse kuskil lähedases

talus (vist Sahol), viskasin püssi põõsasse, vahetasin saksa vormi erariiete vastu ja hakkasin otsima võimalust kusagil elaliselt peatuma jääda, et tööd leida. See kahjuks ei õnnestunud. Olin kaotanud oma isikuttõendavad dokumendid. Ei kujutlenud, et ilma nendeta kusagil tööle võetakse ja elada saab. Kodukanti minna ei võinud, sest seal oleks mind omakaitses olemise pärast kindlasti kinni näbitud ja teab mis veel, kuigi kurje ma midagi polnud teinud.

Pole aega ja ruumi seletada kõiki vahepeelseid sündmusi ja seiklusi, kuid pärast asjatuid käike ja otsimisi hiilisin salaja siiski kodukohta ja algas 8¹/₂ aastat kestev närvesööv varjumine, mille üksikasju pole võimalik kirjeldada. Lõpuks leidis siiski naabruses reetur ja suurhaarangu käigus tabati mind koduaida lakas 1953. aasta märtsi algpäevil (otse J. Stalini surma eel).

Järgnes muidugi uurimine, algul Antslas, siis Võrus, kust toimetati Tartu "Halli majja". Sealse tribunali otsusega kuulutati mind § 58^{1a} ja 11 alusel riigireeturiks, anti 25+5 ja läbi Lasnamäe, Leningradi, Kirovi ja Lääne-Siberi suurlinnade peresõlkade saabusin 1953. aasta hilissügisel tepiga Irkutskisse. Meie "seltskonda" kuulus ligi 20 eestlast. Jäime sinna mitmeks nädelaks ootama edasitoimetamist, kuuldavasti Magadani. Kuid kuna ühendustee Kolõmaga oli talveolude tõttu katkenud, toodi meid Taišeti peresõlkasse (kus muide viibis ka Tuudur Vettik). Sealt hakati meid jaotama Taišet-Bratski liini laagritesse. Neis sai orjatud mitmesugustel töödel: ehitusel, laadimistööl, saeveskis, kastilaulõikusel jm. kuni 1956. aasta juunis saabusid laagritesse Ülemnõukogu Presiidiumi komisjonid, kes vaatasid läbi kõigi poliitvangide toimikud ja kuulasid üle ka meid endid. Nende kohta, kel polnud suuremat süüd, tehti otsus, et aitab juba sellest "töökasvatusest" ja nad lasti vabadusse, kes kodumaale, kes asumisele. Mind läkitati Tuluni rajooni "perekonna juurde". Minul perekonda ei olnud, isa

oli küüditatuna seal surnud, venna peregi oli juba koju sõitnud.

Mõnekuise Tulunis töötamise järel saabus mullegi vastus, et võin kodumaale minna. Seda ma siis teingi. Kuna Mõnistes ei lootnud veel seal töökohta leida ja tahtmistki ei olnud, hakkasin mõne kuu elamise järel Tallinnasse asumise mõtteid mõlgutama. Seal õnnestuski saada 1957. aasta jaanuaris ajutine elu- ja töökoht ühes puidutöötlemise kombinadis, kust siirdusin mõne kuu järel Leivatehasesse nr. 2, sealt Hobujaama tänava Leivatehasesse nr. 1. Siit läksin 1972. aastal pensionile. Pärast teenisin veel 10 kuud Pirita Näidislillekasvatuse sovhoosis, kuna mul tõmmati tööstest maha saksaegne töötamine.

Palju häid tervitusi Sulle ja perele.

Mõnistes, 15. juunil 1989.

Johannes Lillmaa

Kirjad Karabaši ja Kolõma laagritest

Toimetajalt: Andekas VÕS-perelane Johannes Lillmaa suri paras meheas 58. eluaastal 27. juulil 1966. Viimased kümme aastat elas ta koos oma perega Tallinnas, töötades Vabatahtliku Tuletõrje Ühingu instruktorina. Suurt tööd tegi ta vabatahtliku tuletõrje noortesalkade moodustamisel koolide juures. Samal ajal valgustas ta tuletõrje sündmusi bülletäänis "Tuletõrje Valvepostil" ja ajalehtede veergudel. Otsese kutsetöö kõrval võttis ta juhtivalt osa VÕS-pere üritustest ja kokkutulekutest. Õpetajatööd talle ei võimaldatud.

Isiklikult ma sel perioodil temaga väga tihti kokku ei puutunud, kuna elasin 50 kilomeetrit Tallinnast eemal Juuru lähedal Härglas, kus mul võimaldati pärast laagrist vabanemist töötada kohaliku 7-klassilise kooli direktorina. Kohtasin teda peamiselt mitmesugustel pidulikumat laadi sündmustel - sünnipäevadel, juubelitel, jõulupühadel jne. Neil sündmusil (ja aastail) ei olnud sobiv rääkida laagrielust. Mõnigi fakt jäi teadmata. Igapäevaelu kohustused ja perekond nõudsid oma osa. Teen ainult, et tal kui osaval sulemehel oli kavatsus ka laagrimälestusi kirja panna. Ootamatu surm infarkti tagajärjel tõmbas sellele kavatsusele kriipsu peale.

Uurides VÕS-pere represseeritute saatust, elustus huvi ka kadunud sõbra saatuse vastu. Selgus, et tema abikaasal on säilinud kogukas pakk laagrikirju. Niina Lillmaa võimaldas lehkel nendega tutvuda ja neist väljavõtteid teha.

Abiks võttes tema kirju ja abikaasa Niina Lillmaa mälestusi,

meenutagem siinkohal tema lugu.

Töötades Holdres algkoolijuhatajana mobiliseeriti ta sundkorras 1944. aasta veebruaris Saksa sõjaväkke ja viidi Narva rindele. Taganemise käigus lahkus ta rindelt ja põgenes end varjates Valga vanemate juurde. Vahepeal oli tema abikaasa koos kahe alsealise pojaga ägedate lahingute eest omakorda läände põgenenud.

Nõukogude korra kehtestamise järel määrati J. Lillmaa Valga I 7-klassilise kooli direktoriks. 1945. aasta maikuus rebisid kaks selle kooli õpilast kooliruumi seinalt Stalini pildi, kusjuures selle klaas purunes. Üks õpetaja ruttas sellest kohe NKVD-sse teatama. Peasüüdlaseks tehti muidugi kooli direktor. Moskva tribunali otsusel mõisteti J. Lillmaa 8 aastaks sunnitööle. Ka mõlemad alaealised õpilased said 5 aastat, samuti saadeti Siberisse asumisele nende vanemad. J. Lillmaa puhul võeti arvesse ka tema "kuulumine" Saksa sõjaväkke.

Pärast ligemale pooleaastast vangistust Patareis saadeti J. Lillmaa 1946. aasta jaanuaris tapiga Tšeljabinski oblasti Karabaši laagrisse. Karabaši linn on tuntud vasekaevandamise poolest. Linn asub Uurali mägede jalamil, mille nõlvade vahel leidub ka turbarabasid ja järvi.

Niina Lillmaa saabus pärast raskeid katsumusi koos poegadega Valga tagasi 1945. aasta lõpul. J. Lillmaa oli siis juba Patareis. Tapiteekonnalt õnnestus tal saata lühiteade kodustele. 1945. aasta maikuus saabus temalt esimene kiri Karabašist. Algas pidev kirjavahetus kodustega. Post Karabaši käis võrdlemisi korralikult (8-10 päeva). Ka laager ei olnud viletsamate hulgast. Eestlased, umbes sada meest, olid seal omaette barakis. Tööl käidi turbarabas.

Valitses kibe paberipuudus. Ka ümbrikke ei olnud saada. J. Lillmaa esimesed laagrikirjed on kirjutatud pakkimispaberile ja teele saadetud kolmnurk-kirjadena. Paberi puudusel on paar kirja kirju-

tatud kodunt saadud kirjade vaheridadele ja uuesti teele saadetud. Ka ümbrikel keerati teine pool. Hulk kirju läks teeles postmargita - kust vang neidki sai! Kirjad on kirjutatud pliietsiga tiheda, kuid selge käekirjaga. Siiski ei ole paar kirja enam loetavad, niivõrd on nad tuhmunud. Edaspidi, kui kodunt hakkasid saabuma kirjad ja pakid, olukord paranes.

Mõni sõna kirjade sisu kohta. Kõik kirjad on Niine Lillmaa korralduslikult säilitanud. Üldse on J. Lillmaa ajavahemikus 25. maist 1945 - 15. aprillini 1947 saatnud abikaasale 94 kirja, mõni neist 6-8-leheküljeline. Paaris kirjas leidub ka jooniseid. Lisaks abikaasale saatis ta kirju ka õde Allile ja mõnele sõbrale. Säärane usinus laagri tingimustes äratas tõelist imestust.

Vaatamata raskele ja väsitavale kehalisele tööle (turbarabas), oli J. Lillmaa härmiselt täpne kirjavahetaja. Iga nädal kirjutas ta 1-2 kirja, nummerdas need ja nõudis täpseid vastuseid ka abikaasalt. Kirjutamiseks kasutas ta varaseid hommikutunde ja laagri puhkepäevi. Tihe kirjavahetus aitas taluda laagriraskusi ja sisustada tuima tööelu. Kes laagris olnud, teab, millist rõõmu valmistab kodustelt saabunud kiri või pakk. Kuna nende laagris ei olnud krimkasid, toimus kirjade ja pakide saamine korrektselt ja kadudeta.

Loomulikult on kirjades esikohal perekonnaasjad. Erilist muret tunneb J. Lillmaa poegade pärast, püüab abikaasale juhiseid anda nende eest hoolitsemiseks ja nende kasvatamiseks. "Raske saatus on õpetanud mind elu üle vaatama", mainib ta. Üldiselt on kirjad täis hellust kodustele: "Mõnus tunne on südames teades, et kuski on mu kodu, mu pere, oled Sine. Ma pole ilmas nagu lainetest tõugatav aerudeta peat, ma pole nagu tuules keerlev kortsunud paberitükk. Seda tunnet on mõnus kanda ja tunda südames ka kõige raskeimas olukorras." Kodu on talle "jõuduandveks tüveks, lootuseks ja

päikeseks, mille juurde loodan kord kindlasti tagasi jõuda" (7. 07. 1946). Korduvalt manitseb ta abikaasat, et see hoiaks kodu turvalisena ja tugevana. Täiesti puudub halisemine oma saatuse pärast. Kunagi ei kaota ta lootust, kuigi ka temal esineb aegajalt meeleolu langust. Allkirjana kasutab ta Jantsi nimetust.

Ei tohi aga unustada, et kirjad läbisid tsensuuri. Seetõttu ei olnud võimalik kõigest vabalt kirjutada. Tuli sõnu ja väljendusi valida. Mälestused olnuksid kindlasti adekvaatsemad ja avameelsemad ning sisaldanuksid ka seda, millest kirjades kirjutada ei saanud.

Kirjade kõrval sai J. Lillmaa abikaasalt ja Õde Allilt ka pakke. Kuigi neid nälg otse ei kimbutanud, oli laagritoit äärmiselt lahja ja ühekülgne. Kodumaa aitas ka selles osas. Pakke saabus korrapäraselt. See parandas märksa meeste meeleolu ja füüsilist vastupidavust.

Alljärgnevad katked J. Lillmaa kirjadest peaksid täiendama pilti, kuidas ühest erksa vaimuga eesti intelligendist-koolidirektorist okupantide vägivallevalitsuse ajal tehti turvalõikaja ja kaevandustööline Siberis.

Karsbaš, 19. 06. 1946

"Olin jälle turbarsbas tööl. Kuna minna on umbes neli kilomeetrit, siis tõuseme nüüd kella 6 paiku, peseme ja lähme sööklasse sööma... Kuna olen tööline, siis saan leiba vist rohkem kui Sina, nimelt praegu 750 g. Kui suudaksin veel rohkem normi ületada, saaksin veelgi rohkem...

Pärast sööki jalutame läbi aleviku tööle. Avarad tänavad, ümarpalkidest ristnurkadega uurali stiilis majad pesaegu püramiidsete laudkatustega. Aknalengid ja katuseräästad on kaunistatud puuniker-

dustega... Inimesi näeb vähevõitu, seda rohkem on kitsepoegi ja vasikaid... Ümberringi kerkivad mäed. Roheline paekivi murreb end kohati peaaegu vertikaalselt läbi maakamara taeva poole, kus ta on purunenud ajahamba all... Mägede vahel nägin ilusat järve, mille kõrval on turbaraba. Ka meie rabake on väikeses kaussorus... Seal siis töötame. Kella viieks jõuame tagasi. Turvas tolmas, olen mõnikord üpris tahmane... Nõnda mu päevakesed lähevad. Kuna ma pole võimeline rasket tööd tegema, siis kuulun vanemate ja nõrgemate meeste kilda, kellele antud kergem töö."

Karabaš, 17. 07. 1946

"Täna anti suhkrunorm - 15 grammi - kuivalt kätte, lisaks sellele üks lusikatäis hernekonservi lihaga. Sain üle hulga aja liha meitse suhu! Ka leiba sain tüki juurde, nii et olin täna söönud. Iga päev nii priskelt ei lähe..."

Eile oli barakis ja kogu laagris suursündmus: saabusid esimesed pakid Eestist. Kõik muutusid rõõmsaks - pakisaatmise võimalus on siiski olemas... Kast avati ülemuse juuresolekul ja sisu anti kätte allkirja vastu. Ei antud kätte ainult keemilist pliietsit, pidi olema keelatud ese.

Uuralis, 21. 07. 1946

"Oleme töö juurde läinud paaril korral ka teist teed mööda, piki teisi uulitsaid. Meie tänavatega nad ei sarnane. Tõustes üle mägede, olen saanud pilku heita ka kaugemale. Mäed, mäed, mäed... Üks kõrgem kui teine, üks kaugem ja sinisem kui teine. Mägede jalamiid ja orud on täis külvatud töölismajakesi oma poolevakamaalist kartulipõldudega. Kõrgepinge magistraalliidid ringlevad

Ämblikuniitidena ümber mägede. Tehaste vilesid kostab nagu veiste ammutist.

Kell 7 oleme rivis valmis väljuma väravast. Kell 8 oleme töö- kohal ja saame tööriistad. Kella 11 vile annab ka meile paarikümne minutilise suitsutunni... Kella 2 paiku tuleb neiu pudrupangedega ja siis istub "Kungla rahvas maha sööma". Kell kolmveerand viis hakkame salemahiti käsi pesema ja jalgu kinni panema, et pärast kella viit rivistuda ja kella kuueks "koju" jõuda. Siis hüüetakse meid õhtusöögile. Eile ja täna oleme saanud üle hulga aja kalasup- pi. Varem koosnes supp ainult jehukõrdist...

Siis on ka naisvange end parandama saadetud. Need meenutavad Erastvere hoolesaluste kodu. Ja nende Zargoon! Eestlaste kraadede keel oli number omaette. Need aga on täielikud meistrid omal alal. Sulle laotakse minutite kaupa kolmekordseid, ilma et ükski väljen- dus korduks... See siis ongi see ümberkasvatamine..."

Karabaš, 1. 08. 1946

"...Oo, kuidas tahaksin, et mul oleks väike tuba! Ükskõik kus, kasvõi siinsamas Karabašis. Töölt tulles vaatlen tihti heldimusega väikesi majakesi kaunistatud aknapeeltega. Majakeste ümber on aed kartulipõlluga. Ma pole kuskil näinud nii ilusaid kartuliõisi kui siin... Ka päevalilli on palju... Küll lepiksin nüüd piskuga, kui oleks võimalus elada ühes nendes majades!... Töölt tulles jooksek- sid Sina mulle vastu ning poisid roniksid kukile. Mäleten Sind ikka pisut õhetavana oma perenaise tööst... Olid kaunid, unustame- ta päevad! Veel kaunimad peaksid nad siis olema, kui kord saabun tagasi Su juurde. Kui Sa vaid jõued mind seni oodata..."

Uuralis, 27. 08. 1946

"Mu elul ei ole viga. Meil on kuiv ja soe eluruum. Kui sajab lakkamatult, ei pista me oma ninaotsagi ketuse alt välja. Ainult sööklas käime, kuid sinna on vaevalt 50 meetrit joosta.

On lõpmatult hea meel, et meil on võimaldatud kirjutada ja saada kirju ning pakke. See loob reaalse sideme koduga. Ka täna on jälle lootus kirju saada. Neid ja ajalehti olevat tsensori toas terve virn. Südames on mõnus tunne, kui kirjakandja hakkab nimesid hõikama.

Nüüd, kus lihtne füüsiline töö ajupinget ei nõua, on pikal tööleminekul aega jälgida ümbritseva elu iga pisiasja. Olen hellitades vaadelnud moonide õitsemist ja kuparde valmimist. Kaunitena hõljusid tuules kartulite õied. Varem ma ei ole kunegi vaadelnud lehma. Nüüd aga läks lehma nähes süda soojaks. Meelsasti elaksin jälle kuskil maa-algkoolis, teeksime oma suure perega heina, võtaksime kartuleid. Aias valmiks kurgid, tomatid, sibulad, porgandid, kapsad. Laudas aga seisaks samasugune tõsise näoga lehm ja ootaks lüpsjat. Iga päev oleks käepärest värsket maapiim. Pealegi olen nüüd füüsilise tööga rohkem harjunud. See oleks tänapäeval üsna reaalne plaan...

Aga mõnikord kanduvad mõtted ka Tartu poole. Mul oli juba 1940. aastal kavatsus ülikooli astuda. Meelsasti astuksin ajaloo-filosoofia teaduskonda filoloogiat õppima... Aeg õppimiseks ei ole kunegi hiline. Täiendada saab end kõikjal, kuid Tartus oleksime kultuurikeskuses. Ka praegu tahaksin õppida ja lugeda ning teeng seda nii palju, kui vähegi aeg lubab... Rõõmustasin, et "Estonia" kontserdisaal sai valmis ja et Lydia Koidula põrm toodi kodumaale. On ilmunud palju uusi raamatuid. Kuidas tahaksin kõige selle tuk-suva elu keskel olla?...

Täna tunnen rõõmu vabast päevast. Saan puhata, lugeda, õppida,

kirjutada. Sügisel ja talvel tuleb neid vabu päevi rohkem, sest vihma ja tuisuga me tööle ei lähe..."

Karabaš, 13. 09. 1946

"Osa leiba jõudis kohale ja meil tuli jälle tööle vantsida. Ilm on külm, tuuline, tee savine ja märg. On halb olla. Kõri on pisut valus, pea valutab, nohu oli ka ja kogu keha nõrk. Õnneks päeva jooksul riided kuivasid ja meeleolu paranes, kuigi kodutee tundus raskena. Õhtul sõin hirsisuppi ja sain erstilt kaks vitamiinihernest. Sain ka 6 ajalehte. Vaimutoitu on jälle külluses. Praegu on mul jalas isa kuivad vildid. Märjad töösaapad riputasin naela otsa kuivama, samuti märjad sokid..."

Väsinud pea on tühi, ei meenu midagi, millest tahtsin kirjutada... Lõpetan nüüd ja asun lehti lugema. Harva olen saanud õppida läti keelt, väsimus suleb silmad..."

Karabaš, 15. 09. 1946

"Kogu eilse öö ja tänase hommiku elasin paki võlus. Sirvisin iga eset, mis seob mind koduga. Oli nii mõnus tunne. Igalüks teist oli ohverdanud midagi: isa oli meisterdanud kasti, ema sukad-kindad, Iljalt oli tubakas, Sinult kohvi, suhkur, õunad, küpsised ja muud. Hõljusin nagu seitsmendas taevas. Oli ainult kahju, et oled ära saatnud oma kuunormi. See teeb rahutuks. Kohvist on eriti hea meel, samuti õuntest. Kogu barakk lõhnas neist. Nii head kohvi pole ma varem joonud. Ka mu narinasber nentis sama. Hoia ainult keelt, et seda koos kohviga alla ei neela..."

Siberis, 25. 09. 1946

"...Koolid on alustanud tööd. Tööle minnes kuulen laste hõis-
keid, näen elurõõmsaid poisse mängimas kõrgel plekk-katusel. Taga-
siteel kohtasin väiksemaid lapsi ranitsatega. Ühel oli peas ime-
ilus siidrätik nagu kunagi minu emal. Elu sammub edasi oma parata-
matut rada. Ka mina sammun igal hommikul, kuid mitte koolitööle.
Küll tahaksin olla kodus, lugeda, töötada, edasi õppida..."

Karebaš, 30. 09. 1946

"Täna hommikul oli lumi maas. Pehme, lobjakane, mis lirtsus
jalge all. Mäeküljed, maa ja majade katused olid valged. Ainult
tee oli nagu must lint selle puhta lume vahel. Mööda seda teed
marssisime jälle oma kaugrappa. Mulle meenus kunagi nähtud pilt
sellest, kuidas Prantsus Moskvast tagasi läks mööda lõputuid teid,
lonkides ja komistades..."

Kõik vabrikukorstnad olid mattunud pilvedesse, samuti umbruse
müeharjad, rääkimata juba Kullamäest. Madalaist pilvedest langes
üha pehmeid lumehelbeid nagu lunastust ja troosti. Võtsime oma
kõplad, kirved ja kangid ning asusime jälle tööle. Raba ühes küljes
on vabrik ja mõned töölistmajad, teisel pool kerkivad mäeküljed se-
gametsaga, kohati on näha paljaid kaljumägesid... Lõunaks saime
seda grammi leiba ja veidi putru. Ning ennäe imet, mida võib teha
selline külluslik lõuna! Kohe käis kirka kiiremini ja kangki oli
tublisti kergem.

Tagasiteel astusime pehmes poris. Mulle meenus, et pisikese
poisina meeldis mulle astuda ikka kõige paksemasse porri. See tegi
meele veidi rõõmsamaks..."

Siberis, 6. 10. 1946

"Kord ma hakkasin end juba harjutama mõttega, et võibolla ma ei näe Sind ja lapsi enam kunagi. Siis tulid Sina ja teatasid, et lapsed on elus. Su kirjad ja Su käekiri andsid mulle uut jõudu, tõusin nagu vaimsest hauast ja tahtsin jälle elada.

Pidin Sulle kirjutama kurva kirja. Kui aga olin kodus, söönud oma õhtuse supi ja pesnud porist saaped ning sukad, mõtlesin ümber - milleks peaksin oma valutava südamega veel Sinugi elu raskeks tegema... Eile õhtul läksin ambulantsi, et valutavete ja paistetunud randmete jaoks rohtu saada. Peen ju iga päev töötama 8 tundi kirkaga, mis on aga tunduvalt raskem kui sulepea. Arst siis ütleski mulle rõõmusõnumi: tulge homme kell 11 randmeile kuuma vanni tegema. Teiste sõnadega - andis vaba päeva. Olin õnnelikum kui karjapoiss Juhku..."

Kerabaš, 27. 10. 1946

"...Küsid, kuidas mul läheb? Täna läheb hästi. Olen kogu päeva olnud soojas toas, sest on pühapäev. Olen saanud oma leiva, söönud oma supi. Lõunaks keetsin oasuppi teie saadetud ubadest... Muidu aga olen tööle minnes ja tööl olles saanud maitsta kontinentaalse kliima kapriislikkust. Olen ujunud poris, lõdisenud lõikavas tuules, kõndinud konarlikul teel, imetlenud mahedat udust ilma jne. Küllap ma kuidagi ka Uurali ilmastikuga toime tulen teie pakkide abiga... Tööle läheme enne koitu. Sügisesed päevad on ju lühikesed. Töötada on 2-3 tundi päris hea, siis väsivad käed ja võtab lõõtsutama. Väsimus kipub kallale. Ka kodutee viimene osa on raske. Barakki jõudes olen nii tülpinud, et ei taha isegi kõnelda kellegagi. Pärast õhtusööki tuleb jõud tagasi. Pean vastu pidama. Tahan veelkord elada vaba kodanikuna..."

Karabaš, 8. 11. 1946

"...Hakkab lõppema mu suur püha, mida me nii ootasime. Peamine põhjus - saime kaks päeva puhata, mida nii vajasime... Tegin endale väikese plaani, mille enam-vähem täitsin: nõelusin oma sokid ja saapad, tõmbasin kroonuviltidel sääred kitsamaks, õmbleisin ühest pakikotist oma telogreikale (vestile) voodripaigad, pesin paar taskurätti, jalarätid ning kotikesed. Oleks olnud veelgi paikamist ja pesemist, aga tahtsin ka lugeda ja kirjutada. Kirjutasin Sulle, Allile, Käisile, Heldurile ja Leidale ja uurisin A. Kase raamatut "Eesti keel ja selle arenemine"... Lisaks lugemisele külastasin ka tuttavaid ja ajasin üle hulga aja nendega juttu... Kogu päev läbi hõiskas õues valjuhääldaja. Nii lõppesid mu pühad. Homme sammume jälle tööle..."

Karabaš, 1. jõulupühadel 1946

"...Ka meil oli eile jõuluõhtu. Tahtsime selleks õhtuks saada kuuske, kuid neid on meie ümbruses niivõrd vähe või ei ole üldse, et pidime leppima männiokstega. Üks kaaslastest sidus nende külge kaks valget küünalt. Olime kolmekesi: kaks valklast ja üks viljandlane. Õnneks oli täna ka saunapäev... Pärast õhtusööki keetsime maruda pudru: minu osad, viljandlase tangud ja valklase sseekamar. Siis sai igaüks veel kakaod. Leib oli igaühel oma. Nõnda siis istusime, vaatlesime kaht küünalt jõulumänni küljes ja tundsimme end jõuludes olevat.

Hiljem tuli tuletõrje valvur ja võttis jõuluküünlad ära. Lahetine tuli ei olevat barakis lubatud. Võibolla tahtis neist endale suppi keeta.

Täna töötasime vabriku juures raudtee puhastamisel. Kõik mõt-

lesime sellele, kui ilus oleks niisuguse iluse ilmaga kuljuste kõlinal kirikusse sõita.

Eile töötasime vabriku õuel katuse all. Kui Königsbergi neiud meist möödusid, soovisime neile "Fröhliche Weinachten!" "Wir danken!" vastasid nad. Vene eit, kes meile vett tõi, ei teadnud aga jõuludest midagi..."

Karabaš, 28. 01. 1947

"...Mõnikord on südamel nii raske, nagu lasuks minul kogu Uurali mäestik oma tohutute kaljukinkudega. Siis aga mõtlen, et olen ju vaid rändur läbi raske aja. Loodan, et jõuan kord välja rusuvast raskusest, lõpevad Uuralidki... Võibolla paistab minu taevas kord päike..."

Karabaš, 11. 02. 1947

"Ühel päeval oli 28 kraadi külma kibeda tuulega. Lõikas nagu noaga. Ei teadnud midagi aimata, kuni naaber ütles, et põsed ja nina on valged. Hakkasin neid siis hõõruma. Hõõrusin küll punaseks, kuid õhtul kipitas ja üks põsk hakkas tilkuma. Hullem lugu oli lõuaga. Seda ei pannud teised tähele, kuni ise leidsin, et see on kõva kui kivitükk. Hõõrusin ka seda, kuid õhtul hakkas ikkagi tilkuma. Külmunud kohti määriti vaseliini ja ühe musta määrdega. Lõug on veel paistes. Sidusin taskurätiku põskede ja nina kaitseks. Lõug on sallis.

Töötame ikka vabriku juures. Lõhume ja kühveldame šlakki, puhastame raudteed. Toit on muutlik, mõnikord tugevam, teinekord nõrgem..."

Uural, 9. 03. 1947

"Küll puhkepäev on mõnus - vaikne, rahulik. Inimesed keedavad, praevad, helbivad suppi. Mõni loeb kodukirja. Millal näen jälle Sind, kodumaad, millal võin olla jälle inimene? Kas enam oskangi kenda korralikke riideid ja käituda inimesena? Vaatasin peeglisse, sealts vaatas mulle vastu mingi tiibetlane või kalmõkk oma musta habemega ja külma tagajärjel paisunud põsenukkidega... Süda on nii rahutu ja hing peksleb nagu linnuke puuris. Kuid pole parata...

Ajalehti on ka teistel. Ega nad lase mul korralikult kirjutada. Sul on kaaslasteks viis inimest, mul 95. Kuigi nad on vaiksed eesti mehed, on igaühel siiski eluvaimuke sees...

Teel näen lapsi. Mõni on nii pisike ja rättildesse mässitud, et ainult silmad sädelevad. Küll on armas vaadata selliseid jõnglasi... Kuskil kolme tuhande kilomeetri kaugusel vantsib ka minu pojsake niimoodi lasteaia poole, teine aga vaatab läbi akna välja, litsudes oma nina laperguseks vastu külma klaasi. Oi, kuid tahaksin olla kodus, näha neid mõlemaid..."

Karabass, 21. 03. 1947

"...Täna olen vaba. Istun oma nari otsal ja kirjutan. Puhitsen kevade algust, mis on täna kell 14. Hakaku päike särama teiegi toas! Parimad tervitused ka kevadpühadeks, mis algavad 6. aprillil.

Lugesin J. Priestly raamatut "Päevavalgus laupäeval", mille saatis Joh [Käis] Tallinnast. Seda on mõnus lugeda, on tihe teos.

Miks olen täna aga vaba? Eile kukkus laadimisel üks vasekang mu jalale, see on pisut paistes. Vahest näkkab sellega ka homme. Vasekamakad on 100-150 kilosid..."

Karabaš, 29. 03. 1947

"...Keetsin paberisuppi, mis tähendab tagavarade lõppemist. Vesi aetakse keema ja leotatakse selles rasvase paberi küljest viimane kui reas. Midagi ei tohi raisku minna. Paberi viskame siis ahju, supisse riputame veidi jahu ja supp ongi valmis. Umbes nii, nagu kirvesuppi keedetakse. Nüüd tuleb veidi paastuda, kuid alga-ki suur paast.

Aga just siis teatas meie hoolas postipoiss, et on saabunud pakid, ja mulle ka!"

Uuralis, 4. 04. 1947

"...Sina mängid "Säde" laval [N. Lillmaa oli tollal "Säde" teatri näitlejanna. Toim.], mulle on antud mängida elu näitelaval. Dekoratsiooniks on kortsusnõolised, igavad Uuralid, prožektoriks päike. Meenub ka üks film galeerriorjadedest Vanas Roomas. Tegelased on siin ehtsad, mäng ehtne. Kui keegi siin sureb, siis sureb tõeliselt ega tõuse enam, et kummardada publikule. Kui kellelegi lüüakse pussiga selga, siis voolab ehtne veri.

Töö juures surisevad gaasitorud, mürisevad kraanad, kui visken kõrgesse katlasse lõhutud šlakitükke. Käed liiguvad automaatselt, mõtted jooksevad oma rada...

Täna, Suurel Reedel oli raske päev. Laadisin vähemalt 11 tonni, ligi 700 puuda. Kuid üks tuhandete aastate eest Lunastajal oli veelgi raskem. Öhtul aga ootas mind suur rõõm - kiri Sinult ja Allilt..."

Karabaš, 14. 04. 1947

"Ma ei tea, mida toob homme päev. Käisin komisjonis, mis kontrollis tervislikku seisukorda. Minuga koos käis palju teisi, kuid

ainult kolm eestlast, kõik tugevad ja terved mehed. Räägitakse ärgviimisest kas Tšeljabinskisse või Kaug-Itta. Tead, sinna Baikali taha. Keegi midagi täpsemalt ei tea.

Ma olen pesahoidja lind, mulle ei meeldi rännata. Soovin, et võiksin jääda siia edasi, kus teiste seltsis on elu võrdlemisi vaikne, kuigi on kitsas ja umbne...

Aga võibolla kohten uues kohas äkki mõnda head tuttavat: Hel-durit, Ruut Laansood, Ants Udrast või koguni Hilda Põtra. Aga võib ka juhtuda, et jään ihuüksi võõraste keskele. Kui juhtuksin lätlaste hulka, saaksin läti keelt praktiseerida. Või leedulaste, poolakate, armeenlaste keelt.

Lõpetan. Tarvis veel pisut mõeluda iss vanu vilte, et need teel jalga tõmmata..."

Karabaš, 15. 04. 1947

"Olen juba eri ruumis ärasõitjate hulgas. Sõit on alati ebamugav: peatused, jaotuspunktid, rännakud... Hommikul põletasin järelejäänud kirjad, oli küll kahju seda teha, sest iga leheke on mälestus kodust, kuid pole parata. Siis eraldatud ruumi aga tuli nagu lahkumistervitus Sinu 23. kiri, mis kirjutatud 3. aprillil. See teeb mu lahkumise veel raskemaks, sest kirjutad, et Reinuke on väga haige. Nüüd olevat küll paranemine alanud. Soovin vaid üht, et Rein jääks võitjaks haiguse üle... Ma ei saa muud, kui paluda Taevaisa, et ta teile abiks oleks. Kahju, et nüüd tuleb vist kaua oodata, enne kui saan kodust teateid. Jälle on teadmatu tee ees ja hinges lainetab valumeri. Kuid pole parata. Andku taevasteile kõigile jõudu..."

Toimetaja: Nagu kahest viimasest kirjast selgub, nopiti 15. aprillil 1947 Karabaši laagrist välja teiste seas ka kolm eestlast, nende hulgas ka Johannes Lillmaa. Peale tema veel eestlane Reigo ja Valga mees Mumm. Kaht viimast aga kaugemale ei saadetud. Küll aga tuli pikk teekond itta ette võtta J. Lillmaal.

Miks langes liisk just J. Lillmaale?

Põhjust talle ei teostatud. Võib teha ainult oletusi. Nõrku sinna ei saadetud. J. Lillmaa oli perimas töömehees (39-aastane) ja üldiselt terve. Võimalik, et teda ka umbusaldati. Tähelepanu võis äratada tema elav kirjavahetus kodustega. Ühes kirjas ta märkis: "Veel samal silmapilgul asuksin kasvõi jalgsi koduteele". Põgenemiskavatsusi tal igatahes ei olnud. Elav kirjavahetus kodustega katkes.

Karabaši laagris J. Lillmaaga koos olnud keelemees Eduard Roos kirjutas Niina Lillmaale: "Aprilli algul eraldati meist kolm eestlast. Üks neist oli Teie abikaasa. Kahest teisest on teated. Nad ei läinud kaugemale. Aga Teie abikaasast pole vähimatki teadet. Tšeljabiniskisse mahajäänud kaaslane kirjutas mulle, et Lillmaa on suunatud Kaug-Itta Komsomolskisse. Kas see nii on, seda ma ei tea. Huvastijätul töötas ta mulle esimesel võimalusel kirjutada. Senini pole ma ühtki rida saanud." (23. 07. 1947). Sama teatab ka kaesvang G. Muru Karabašist.

Vahepeal sai N. Lillmaa veel ühelt kaesvangilt kirja, et J. Lillmaa on viidud mahalaskmisele, mida aga abikaasa ei uskunud. Lootust äratas kolmnurk-kiri J. Lillmaalt, mille ta oli poetanud Kaug-Ida raudteele ja mille tundmatu leidja oli postitanud. Lootus püsis. Lühike postkaart Vanino asulast (Tatari väina ääres) teatab, et ta on elus ja viiakse laevaga veel põhja poole.

Lõpuks saabus kolmnurk-kiri Kolõmalt (vt. allpool). Avaldan selle peaaegu täielikult. See on kirjutatud 17. juulil 1947 ja

kannab Omsuktsani postitemplit (margita). See asula asub Magadanist umbes 500 kilomeetrit põhjas. Veel on teada, et ta suunati Galimõi inglistine kaevandusse, mis asub Omsuktsani lähedal.

Möödus kaks pikka aastat, mil temalt ei saabunud ainsatki teadet, sest seal kehtis kirjakeeld. Alles 1949. aastal saabus taas teade - on elus.

J. Lillmaa Kolõma periood oli hoopis pikem kui Karabaši periood. Kolõmal ja Magadanis tuli tal olla tervelt 9 aastat (1947-1956), Karabašis oli ta ainult 2 aastat. Ometi on meil tema Karabaši aastaist kirjade põhjal võrdlemisi hea ülevaade (nii palju kui tsensuur võimaldas). Kolõma aastad jäävad paljuski tundmatuks ja katkendlikuks.

Peapõhjuseks oli see, et Kolõmas kehtis tollal kirjade keeld. Hiljem lubati kirjutada 2 kirja aastas. Seda võimalust J. Lillmaa ka kasutas. Need harvad kirjad rändasid ringi omaste keskel, neid näidati üksteisele, enamikus on nad kaduma läinud. Niisugusest elavast kirjavahetusest, nagu Karabašis, ei saanud enam juttugi olla. Mõjus ka masendus Kolõma oludest. Siin oli tegemist tööpoolest "kolõda maaga", nagu ta ise on maininud. Kliima oli hoopis karmim, igikeltsane. Tinakaevanduse ebatervislikud olud (kaevandati lahtises karjääris) imesid sunnitöölistelt viimasegi elumehla.

Täitku kirjade aset mõned faktid, mida J. Lillmaa kodustele on jutustanud ja N. Lillmaa hiljem toimetajale meenutanud.

Karabašis viibis J. Lillmaa teiste poliitvangide hulgas. Kolõmas oli ta koos krimkadega, kes siingi kõikjal vägivallatsesid.

Kui J. Lillmaa sai kodunt esimese paki, leidis ta sellest koduste poolt valmistatud pastlad viltidele tõmbamiseks. Järgmises kirjas palus ta saata veel ühe paari pastlaid. Nähtavasti oli laagris toit nii vilets, et saabunud pastlad kasutati lihtsalt toidu tegemiseks. Võimalik ka, et pastlad omastasid platnoid.

Poliitiliste vengide pakid, mis kuidagi päralt jõudsid, langesid enamikus platnoid saagiks, kes nende saabumisest olnud hästi informeeritud. J. Lillmaa toiminud aga nii - viinud paki kohe laagri arsti tuppa. Arsti ta usaldanud. Käinud siis seal saadetist nosimas ja jaganud osa ka arstile. Barakki aga ei tohtinud pakki viia, platnoid oleksid selle kohe oma hoolde võtnud.

Krimkad olid selle peale vihastanud. Üks neist oli visanud sööklas kausitäie palavat supileent J. Lillmaale näkku. Õnneks saanud ta veidi pead keerata.

Kord tapnud platnoid omavahelises tülis ühe kaaslane. Laip toimetatud söökla lähedale. J. Lillmaa, kes sealt möödunud, arvanud, et tegemist on nõrkenuga. Kohe karanud aga mitu meest manumiks se tapsid mehe? Roim tahtnud vägisi tema kaela ajada. Olnud tükk tööd, et kahtlusest vabaneda. Inimese elul olnud seal üpris odev hind.

Üks lugu ka sellest, kuidas Kolõmal põgenikke koheldud. Kord põgenenud laagrist kaks vene poissi. Olid ringi seigelnud, aga pääsu pole leidnud. Paari nädala pärast tulnud üks laagrisse tagasi. Ülemusi huvitanud, kuhu jäi kaaslane. Pika puiklemise ja vassimise järel tunnistanud põgenik, et ta oli kaaslane tapnud ja näljega toiduks kasutanud. Põgenik seotud siis narta taha rihmadega ja lohistatud surnuks.

Paljud Kolõmasse saadetud jätsid sinna elu. Kuid ükski ei pääsenud tagasi tervena ja endisena. Kolõma oli stalinismi genotsiidi tõeline "põrgupõhi". Ja kõik see toimus mitte keskajal, vaid 20. sajandi keskel "ekspluateerijaist vabal ja õnnelikul Nõukogudemaal".

Veidi kergemaks muutus J. Lillmaa sunnitööelu vabakäiguvangina 1950. aastal. Keeleoskaja ja haritud mehena leidis ta nüüd rakendamist laagriülema majapidamises.

J. Lillmaa lugu on tüüpiline näide okupantide vägivallast, kes

igati püüdsid lahti rebida eestlaste juuri oma maast, perekonnast ja rahvast. Ammutagem siis jõudu selle noore mehe kannatusist, et võitlust iseseisvuse eest lõpule viia ja ometi kord katkestada orja ja orjapidaja suhted.

Sunnitöölt vabanes ta 1953. aasta septembris, kuid passi ja kojusõiduluba talle ei antud. Tuli olla veel kolm aastat asumisel Magadanis, kus ta töötas ehitustel. Orjalt võeti veel viimast mat- ti. Ei tule siiski ka imestada, et kauase eemaloleku tõttu tekkis tal korraks isegi kavatsus uut perekonda luua Magadanis ja siin pension välja teenida. Sellest mõttest ta siiski loobus.

Alles 1956. aastal, seega 11 aastat pärast arreteerimist, sai ta loa Magadanist lahkuda. Eestisse sissekirjutamisluba küll puu- dus, kuid selle korraldas noor Valga passilaueülem.

Pika lahusoleku järel jõudis J. Lillmaa 20. juulil 1956 Tal- linne. Pere oli jälle koos. Ei suutnud seda takistada ei NKVD ega kauge Kolõma! Mida aga ei suutnud nemad, seda tegi kümme aastat hiljem surma külma käsi. 11 aastat sunnitööd Siberis olid teinud oma töö. Arvuka saatjaskonna saatel sängitasime tema põrmu Metsa- kalmistule.

Siin on tema ainuke kiri sellelt kõledalt maalt:

Kolõma, 19. 07. 1947

"Kallis Niina, mu väikesed poisid ja kõik omaksed!

Mõtlesin Illarile ja Reinule nende sünnipäevadel ja soovisin neile kõike head. Illari sünnipäeval olin Vanino lahes, Reinu sünnipäeval sõitsin kaubalaevas ikka põhja poole. Nüüd mõtlen Sinu sünnipäevale ja meie 10-aastasele abielujuubelile. Andku taevas Sulle palju jõudu Su tööks ja meie laste kasvatamiseks!

Kui mu kiri kord päralt jõuab - tee on väga pikk - siis vastu- ses palun esmajoones teateid teie kõikide tervise kohta. Su viima- ses kirjas, mille sain 15. aprillil Karabašis, teatasid Reinu ras-

kest haigusest. Olen nii tihti mõtelnud sellest, kuid lootnud, et taevas on teda ja teisi hoidnud.

Oleks nagu igavik möödunud sellest, mil sain Sinu ja Valli kirjad. Ja terve igavik seisab ees, millal jälle teie kirju näen. Võib-olla nelja kuu, võibolla poole või aasta pärast...

Pika ja raske teekonna olen talunud. Eile jõudsin siia pärale, kus mind tervitasid lilled ja lumi. Teinekord kirjutan pikemalt. Olin vahepeal ka pisut haige, nüüd olen enamvähem korras, sõit on ainult ära kurnanud...

Küll olen nüüd näinud avarat maad, mägesid, taigat, tundrut ja merd. Baikalist sõitsin mööda, üle Amuuri. Istun praegu kultuurinurgas. Siin on vanu ajalehti, mõned raamatud ja kirjutamisvõimalus. See on mu ainuke sõber ja lohutaja. Kui paki saadad, siis ka pisut paberit, et saaksin Sulle ja teistele kirjutada. Sellist luksust nagu ümbrik pole vaja.

Mu meeleolu on esialgu natuke raske, kuid küllap see paraneb. Raske peamiselt selle pärast, et ühenduse pidamine on aeglane. Tänaasel päeval jääb mul veel olla 5 aastat ja 10 kuud. Ei ole lühike aeg, kuid mitte ka väga pikk. Hoia oma pea püsti ja anna edasi mu parimad soovid ka teistele: emale, vanaemale, Antsule, mu vanemaile, heale Allile, Viktorile, Iljale, Justiinele, Grigorile, Vallile, Helile ja Siinale.

Magadasist olen vist ligi 2000 kilomeetrit põhja pool [tegelikult vähem, toim.]. Keljud, keljud ja keljud. Jahe. Kuid püüan harjuda. Nii väga tahaksin veel kord näha Sind, minu poisse, kellest üks on nüüd 4 ja teine 6 aastane, oma vanu vanemaid ja kõiki teisi.

Parimate tervitustega Sinu ja teie

Jants."

Julius Ungru

Mitmes laagris

Toimetajalt: Julius Ungru mobiliseeriti 1944. aasta veebruaris Saksa sõjaväkke. Sama aasta augustis sattus ta Punaarmee kätte sõjavangi ja pääses hädavaevu mahalaskmisest. Järgnes 12 aastat vintsutusi mitmes sõnavangi- ja sunnitöölaagris, kuni ta lõpuks 1956. aasta suvel pärast amnestiasaaduse ilmumist sai loa uuesti Eestisse tulla. Represseeriti ka Julius Ungru ema ja neli venda. J. U. saatus osutab ühtlasi Paganamaa mehe visale elujõule. Laagrimälestusi on avaldanud Julius Ungru "Võru Teatajas". Tema kirja-panekuid iseloomustab asjeliikkus ja fragmentaarsus.

Taršoki jaotusvangimajas

Vange toodi Taršoki jaotusvangimajja mitmelt poolt. Siin komplekteeriti eselonid ärasaatmiseks kaugpiirkondadesse.

Meid oli siin üle 200 poliitvangi ühes kambris. Seinal oli pikk nagilaud. Ukse juures oli kaanega parask. See täitis WC ülesannet. Lae all oli trellititud aken. Kel olid paremad riided ja jalanõud, nendel lasksid valvurid kriminaalkurjategijatel need ära röövida ja müüsid linnas turul ära.

Oli väga varane hommikutund. Valvurid tegid meie kambri ukse lahti ja lasksid sisse 12 kriminaalkurjategijat. Kohe asusid nad nagilaua kallale. Laud kangutati seinelt maha, pisteti otsapidi aknatrellide vahele ja murti tükkideks. Nii tehti löögiriistad. Asuti vange läbi otsima. Läbiotsijate ahelik ulatus üle ruumi.

Ruumi keskel minu kõrval magas Kundest pärit tugev mees Jurtom. Ta oli hiljuti kodust paki saanud. Pakk oli tal magades pea all.

Röövlite ahelik jõudis meieni. Hetkel, mil röövel sirutas käe välja Jurtomi paki suunas, haaras Jurtom mehe kandedest kinni ja lükkas ta peaga pikeli. See hetk sai märguandeks. Vangide mass tõusis põrandalt üles ja langes röövlite peale. Lauetükid kisti neil käest ja peksti nendega. Röövlid, kes suutsid, roomasid ukse juurde kokku. Seal oli inimeste hunnik. Pearöövel tõusis selle hunniku otsa ja hüüdis: "Vennad, rohkem me enam ei röövi!" Sel hetkel lendas paraski kaas läbi õhu vastu pearöövli kaela. Pea langes õlale ja keha kukkus vastu ust ning vajus sealt alla teiste röövlite hulka.

Tund pärast löömingut tegid valvurid kambriukse lahti ja kiskusid raudroobiga laibad koridori. Sisse ei julgenud keegi tulla.

Järgmisel päeval jooksis vanglaülem, sinelihõlmad laiali, otse meie ruumi keskele. Kuulanud meeste seletuse ära, patsutas ta Jurtomi õlale ja lausus: "Maladets, tak nada."

Pärast oli kuulda, et 12 röövlist olid 8 hinge heitnud. Meist mitte ükski.

Metsatundra laagris

Räägiti, et oleme Kotlasest 270 kilomeetrit põhja pool. Siin lähedal pidid lõppema metsad ja algama tundra. Töötame laualõikuse vabrikus. See oli vabrik ainult nime poolest, tegelikult oli ta suur laudkuur, kus olid aurukatel ja saeraam. Päeval magasime barakis ja öösel lõikasime laudu. Plusskraade oli siin ainult voodis teki all, mujal kõikjal miinuskraadid üle poolesaja.

Toppisin kaks paari vattpükse jalga - vähemalt augud pükstes ei ole kohakuti. Selga anti vanad sõdurisinelid. Et vange oleks võimalik eraldada valvuritest, lõigati meie sinelitel 30 sentimeetrit allotsast maha. Tööle tulles kütsime aurukatelt mis jõudsime,

aga auru nii kõrgele ei saanud, et ta saeraami oleks jõudnud ringi ajada. Kraadiklaas näitas -56° . Meie lamasime kõhuli aurukatlatel, et sooja saada. Selg külmetas. Kui keerasime seljad vastu katelt, siis külmetas kõht.

Ehkki me tööd teha ei saanud, ei viidud meid enne hommikut laagrisse.

Nälg Ekibastuzi laagris

See juhtus Ekibastuzi laagris. Laager asus laial mäekaldal. Sööklabarakk oli laagri värava lähedal. Brigaadid, lõpetanud hommikusöögi, kogunesid tööleminekuks väravasse. Terveks päevaks antud leivatüki jagasin silma järgi kolmeks osaks. Ühe kolmandiku sõin hommikul sööklas sooja veega ära. Igat suutäit mälusin kaua. Kaks kolmandikku leivatükist pistsin põue. Teise kolmandiku sõön töö juures ja kolmanda kolmandiku sõön õhtul laagris.

Ilm oli külm. Sidusin läkiläki kõrvad lõua all kokku. Väravas luges konvoiülem ridasid. Igas reas oli neli meest. Vattjopi seljal oli valge riidelaep numbriga. Minu number oli W-631. Numbri-laep andis end tunda tuulise ilmaga, sest laep alt oli jopil tükk välja lõigatud. See oli põgenemise raskendamiseks välja mõeldud. Külm pressis sealt sisse. Number oli veel kuuel, mütsil ja püksitel. Vangi hüüti numbri järgi. Oma nime laagris ei kuulnudki.

Meie brigaad oli väravasse jõudnud. Eesolev rida astus valgusvihu sisse. Nüüd astusime meie. Konvoiülema hääl: "W-651 nazad!" äratas minu nagu unest üles. Miks? Tuikusin tagasi. Minu asemele astus tagant uus vang. Seisin veel värava kõrval mõne aja. Meenus, et konvoiülem ei võta vastu nõrku, kes võivad teele jääda. Ma ei ole viimasel ajal tõesti viitsinud enam sööklas kausse lakkumas käia. See viga annab parandada. Astusin söökla trepist üles. Nüüd tuleb mulle meelde küll. Jah, sellest ajast peale, kui söökla kor-

rapidaja tabas mind kausside lakkumiselt ja viskas siit trepist alla, ma enam ei läinud. Piilusin söökla ukse vahelt sisse. Köögi korrepidajat ei olnud näha. Jumal tänatud! Laudadel olid kausid koristatud. See tegi meele kurvaks. Puhkasin vähe. Hakkasin mäest üles oma baraki poole minema. Nüüd ei olnud mul muud teha kui lõunasööki oodata. Enne eitohtinud leivatüki teist kolmandikku ära süüa. Lamasin selili narilaudadel. Kaks kolmandikku leivatükist oli minu põues. Asetasin selle peale veel oma kaks kätt rinnale, et uinudes ei saaks keegi leiba ära varastada. Nii olin nagu surnu kirstus.

Mõtted rändasid peas. Peaks kirja kirjutama. Kaks kirja on vangil aastas lubatud kirjutada. Aga kellele? Kuhu? Mu neli venda on Venemaal vangis. Ema ka. Kolm aastat tagasi proovisin kirjutada. Siis leiti läbiotsimisel pliiatsijupp üles ja võeti ära. Pärast pole enam proovinud. Oleks tore küll aadress kirjutada: Ecm., CCP, 20p0A Võru, Krabi ja nüüd veel nimi. Ah-jah, nimi! Aga mis on mu nimi? Mis oli mu perekonnanimi? Seda lihtsat asja ei mäletanud enam. Ajasin end istukile. Läksin baraki ukse juurde ja hingasin värsket õhku. Ei tea oma nime. Ainult see 651 riputatakse mu randmele, kui suren.

Minu nimi oli justkui tuulde läinud, nagu mu keha kaalgi on siin tuulde läinud. Vangi tulles kaalusin 67 kilo. Nüüd kaalun 46 kilo. 21 kilo on ära haihtunud.

Kaasvangid on jälle tööle läinud. Mina lamen teist nädalat barakis narilaudadel. Mu keha on vait nagu surnul. Mu peas aga liiguvad mõtted, ehkki aeglaselt, siiski nad liiguvad. Justkui roomates tulevad nad Vastse-Roosa koolimajja, mu viimasesse töökohta.

Ema askeldab köögis. Ta lausub nagu vabanduseks: "Praadisin sulle pannil kartuleid, lõunaks teen söögi." Suus tunnen rasva

maitset. Neelatan. Ninas tunnen praetud kartulite lõhna. Hingan sügavalt. Küll on elu ilus vabaduses. Mälestused sellest teevad vangiski elu ilusameks. Kui saaks veel kord elus süüa pannil praetud kartuleid, siis võiks kas või siin, Ekibastuzis, surra ja puhata siinsete pruunkivisööe kamakate all.

Karpinski vasekaevanduses

Töötasime Karpinski lahtises vasekaevanduses. Silma järgi ei tee vahet vasekivi ja graniitkivi vahel. Karpinski kaevandus oli hiiglasuur auk maa sees. Augu üks külg oli laugjas. Siit viis raudtee alla augu põhja. Põhjas hargnes raudtee nagu sõnajala leht. Igal haruteel oli vagonett. Augu kaldasse puuriti augud ja öösel lõhati kivimit. Lõhkamisel veeresid kivitükid alla. Vangid loopisid kive vagonettidesse. Täisvagonetid lükati peateele. Need tõmmati vintsi abil üles.

Kaevanduse põhjas oli paks kord vasekivitolmu. Päike kõrvetas. Tuult augus ei olnud. Higi jooksis näol niredena. Vana-Karistest pärit Peeter Rõigas võttis mind oma paarimeheks. Temale saatis vend Eestist toidupakke. Peeter oli tugev spordimees. Ta oli Tartu Ülikoolis kivimitest loenguid pidanud. Rõigas ütles mulle: "Sa oled nõrk, sa suuri kive vagonetti ära tõsta. Need jätta mulle. Sa tõsta väiksemaid kive!"

Üks Otepäält pärit talumees rääkis siis mulle: "Mul on Otepää lähedal väike talu. Oli hobune ja kaks lehma. Sa näed, et kõik kõhivad siin. Vasetolm viib meid kõiki hauda. Kui sulle hing sisse jääb ja kord Eestisse jõued, mine minu koju ja ütle, kuhu ma jäin." Kõhahoog katkestas mehe jutu. Unustanud olen mehe nime. Tema palve on mul täitmata.

Jaan Pindis

Karaganda Spasski invaliidide laagris

Toimetajalt: Jaan Pindis töötas 18 aastat õpetajana ja juhatajana Tsooru valla Kõrgepalu koolis. 1946. aasta aprillis ta arreteeriti NKVD poolt ja mõisteti 10 aastaks sunnitööle. Viimased 5 aastat veetis ta Karaganda oblastis. Kuuldavasti on ta kirja pannud mälestusi, mida mul aga ei ole õnnestunud näha. Küll aga on minu käsutuses mõned väljavõtted tema kirjadest. Need saatis mulle Jaani abikaasa Hilda Pindis.

Kuupäevata

"13. veebruaril [1955] teatati, et olen määratud tapiga siia Spasskisse. Südames ootus ja hirm, asusime autodes teele. Kogu päev tuisatud teedel masinaid tagant aidates ja kaljumägedes vingerdavail autoredadel keereldes jõudsime õhtu eel mäekünkal asuva Spasski invaliidide laagri vahimaja ette. Meie ees orus, ümbritsetud hiiglepaksust ja kõrgest kivimüürist, mille nurkadel vahitornid, laiusid pikad madalad lamedate savikatustega kiviehitised, ühtlased hallid, masendavad. Kui töölaagritele liginedes äratas tähelepanu masinate ja mehhanismide müra ning töötajate liikumine, siis siin seisaks meie ees nagu mingi muistne idamaa linn, mille elanikud mingi taudi või katastroofi läbi surnud. Kõik näis nii elutu ja vaikne. Viimaks saabusid valvurid, avati väravad ning sammusime tsooni."

Karagenda Spasski laagris

Kuupäevata

"Liiv tungib sisse akna pragudest ja kõikjalt. Keha on üleni hall kleepunud tolmust. Sel lõputul alal kerkivad kõikjal mustad kingud ja tornikujulised ehitused. Need on kaevandused. Ühel kaevanduse ehitusel töötasin minagi. Lõpetasin seal möödunud sügisel, mil kaevandus läks käiku. Alustasime ka teise ehitust, kuid sealt toodi mind Spasski invaliidide laagrisse. Olen töötanud ka kivi-murrus, laadides autodele ehituskive mägedes.

Selle mäestiku ühes nõos, mis kõikjalt piiratud kaljumägedega, on vanasti asunud klooster, kus elust põgenenud mungad on lõpetanud oma elupäevi. See kaugel mahajäetud koht mägede kurus oli sobiv invaliidide laagriks. Ning 1948. aasta paiku hakati siia koguma neid töövigastuste ja haiguste läbi sandiks muutunud ja vanu vange, kellest enam polnud loota töötajaid. 10-15 tuhat iga liiki invaliidi - jalutuid, ühe jalaga, ühe käega, nõdrameelseid - kõik need koguti siia ning pandi ehitama oma laagrit. Nii nad ehitasid ühe jalaga ja ühe käega, kandsid kaljumäest kive laagrit ümbritsevasse paksu kivimüüri ja laagri ehitustesse. Siin nad töötasid ja surid. Nende tööst tõusiski praegune Spasski laager, mida vangid on ristinud Surmaoruks. See on mu praegune elukoht. Siin siis elab see surmekandidaatide määratu armee. Laager on umbes kodulinna Võru suurune, elanike arvult aga 3 korda suurem. Kõik need elanikud igatsevad siit koju pääseda, paljusid aga kutsub Taevane Isa ära enne oma igavesse koju..."

8. mail 1955

"Viimastel päevadel on kodumaale pääsu võimalused veelgi küsitavamaks muutunud. 15. aprillil lõppes Karli aeg ja tema suhtes

ei täidetud lubadust. Ta jäeti siia. Karagandas üksi on eesti mehi üle tuhande. Siin Siberis on tuhandeid asulaid, laagreid, linnu, ja kõikjal võid kohata eestlasi. Isegi mõned kodumaale tagasi lastud on ise vabatahtlikult siia tagasi pöördunud, leides sealt ees vaenulikkust ja raskusi elutingimustes. Siinne Siberi elanikkond on aga sõbralik vangidele. On nad ju ise peaaegu kõik endised vangid. Nii ongi Siber muutunud meile teiseks kodumaks. [-----] Silman sinu poolt saadetud lehte lausl ja loen: "Saabub uus kontingent komnoori Eestist Kasahstani uudismaadele". Meie, vangid, ehitame kaevandusi, linnu, meie komnoored harivad uudismaad, kasahhid aga on juhid ja ülemad. Kas tõesti armsal Maarjamaal ei jätku enam tööd, peavarju ja leiba oma lastele?

[- - -] Näib, nagu rändeks eesti hõimud jälle üle Uuralite aegamööda tagasi oma algkodusse Siberisse..."

29. mail 1955

"Kui õudselt pikk oli vahest minut, kui raske vahest tund ja kui lõpute igavikuna näis vahest laagripäev, kui olin külmast tärnuna, näljast nõrkemas, taludes käskijate jõhkrusi ja alandusi. Ja nüüd on mul seljataga üle kolme ja poole tuhande sellist laagripäeva! Kuid seljataga on ka perim aeg mu elust ning saatus on jätnud mulle vaid raugapäevi...!"

Sadadel kümne aasta karistusega vangidel on aeg täis. Nad pakuvad oma asju - vanu räbelaid - ja lahkuvad üksteise järel oma pambukestega, kes omal jalal, kes kärul.

Võibolla juba 11. juunil lahkun siit ka mina."

(Muide - samas Spasski laagris viibis mõnda aega ka Otto Tief, kes vabanes 1956. aasta varakevadel ja määrati tööle Ulutaiski rajooni. Kodumaal elada tal ei lubatud. Elas Krimmis ja hiljem Ainažis, Eesti piirilähedal. Suri Ahjal 5. märtsil 1976 ja maeti Pärnamäele. Toimet.)

Valter Horm

Nõrobi arhipelaagis

Olen olnud mõlema okupatsiooni ajal vangis.

Esimest korda tuli Patareiga tutvust teha Saksa julgeolekupo-
litsei vangina 1944. aasta aprillist kuni augusti lõpuni. Siis
hakati vanglat tühjemdama. Mind viidi valvuri saatel mobilisatsi-
oonipunkti karistuspataljoni saatmiseks, mis pidi asuma Viljandis.
Pääsesin sellest üle noatera.

Teist korda arreteeris mind NKVD 1952. aasta 1. veebruaril.
Sain 25+5. Olin ligemale neli aastat stalinistide vang, sellest
üle kolme aasta Permi (tollal Molotovi) oblasti Nõrobi arhipela-
gis. Enamiku ajast olin koos Leonhard Põdraga (suri 1980. aastal).
Üldse olin neljas laagris.

Minu laagrimälestused ilmusid "Harju Elus". Allpool neist neli
katket. Kirja on need pandud 1987. ja 1988. aastal, seega avalikus-
tamise algul.

Hirmuvalitseja surm

1953. aasta märtsi esimestel päevadel muutus muusika laagri
väljuhääldajais tõsiseks. Aegajalt avaldati teateid Jossif Stalini
haigestumisest. Laagris tekkis omamoodi pinev ootuse õhkkond. 5.
märtsi õhtul ta suri. Me magasime siis juba oma barakkides.

1953. aasta märtsi algus oli Uurali taigas päikseline ja külm.
6. märtsi hommikul väljusime tavalisel ajal oma raielengile. Lao-
platsilt pudenesid brigaadid laiali töökohtadesse. Tööga siiski ei
kiirustatud. Istuti lõkke ääres. Palju oli arutamist.

Meie brigaad asus laoplatsilt umbes kilomeetri kaugusel. Kella
10 paiku hakkas laoplatsi poole kostma hõikeid. Paar meest jooksid

meie poole. Juba kaugelt kostsid hõiked: "Kärvas!

Autojuhid olid toonud selle sõnumi laagrist, kus valjuhääldajad olid avaldanud surmateate.

Töötegemisest sel päeval asja ei saanud. Kirved löödi kändu, saad riputati oksa. Mehed istusid lõkke ümber. Käis kõva arutelu ja ennustamine.

Pessimistid arvasid: Pange tähele! Midagi ei muutu. Uus ja hullem pannakse asemele.

Enamus oli siiski arvamusel, et olukord muutub. Toodi näiteid Venemaa isevalitsejate ajaloost.

Minagi olin sellisel arvamisel: ükski hirmuvalitsus ei ole kestnud igavesti. Hilisemad sündmused kinnitasid neid oletusi. Stalin oli vägivalla abil võimul püsinud. Tähelepanuta oli jäänud Lenini testament, milles Stalinit iseloomustati "jämedana" ja ettepanek tehti teda asendada teise inimesega, kes "oleks seltsimeeste suhtes sallivam, lojealsem, viisakam ja tähelepanelikum, vähem tujukas jne." Selle Lenini mõistliku soovitusel eiramine läks Nõukogudele maksma miljoneid inimelusi ja teistele miljonitele tohutuid kannatusi. Kuid ega Leningi suutnud vältida vägivalda.

Muudatused pidid tulema ja tulid, kuid mitte päevapealt. Isoleerinud end partei kollektiivsest juhtimisest, oli Stalin oma lähimaks abiliseks määranud poliitilise avantüristi L. Beria, kes ministrite nõukogu esimehe esimese asetäitjana ja siseministrina upitas julgeolekuaparaadi kõrgemale parteist ja nõukogudest. Just Beria oma abimeestega oli isikukultuse aegsete ebaseaduslike repressioonide ja massiliste arreteerimiste peasorganisaatorid.

Pärast Stalini surma Beria kuriteod paljastati ja avalikustati (1953. aasta juulis). Juurdlus kestis siiski pool aastat. Alles 1953. aasta detsembris avaldati tema tegevuse kohta süüdistuskokkuvõte. NSVL Ülemkohus mõistis L. Beriale koos kuue kaasosalisega

kõrgeima karistusmäära - mahalaskmise. 23. detsembril viidi otsus täide. Üks verine vaatus NSVL ajaloo oli lõppenud.

Muidugi, vastamata jäi rida küsimusi: kuidas võis juhtuda, et suure sotsialistliku riigi etteotsa pääsesid niisugused veriste kätega karjeristid. Pidurdas ju see sotsialismi arengut mitte üksi Nõukogudemaal, vaid kogu maailmas, kahjustas N. Liidu prestiiži.

Lootsime peatsele amnestiale. Peatselt avaldatigi amnestiasaadus, kuid nagu meie irvitamiseks kuulusid vabastamisele ainult kriminaalkurjategijad. Meie saime veel paar aastat oodata. Mis seal imestada? Kogu laagrisoleku jooksul olime kogenud, et krimkasid koheldi võimude poolt hoopis suurema usaldusega kui meid! Krimkasid peeti õnnetult sissekukkunuiks, meid sõimeti aina fassistideks.

X

Lihtsed inimesed on isevalitsejate surma alati leinenud. Nii oli see olnud minevikus tsaaride surma puhul, nii oli see nüüdki. Imelik küll, isegi vangide hulgas leidsid neid, kes teda taga leinasid. Meie naaberbarakis elas grupp vanausulisi, kes omavahel väga kokku hoidsid, aegajalt õhtuti ja pühapäeviti vanu kirikulaule laulsid ja palvetasid. 6. märtsi õhtul olid nad hulk aega kadunud halanud ja ohanud - mis nüüd küll Venemaast saab? Oli mis ta oli, tegi halba mis tegi, aga ta oli ikkagi Jumala poolt seetud püha Venemaa valitseja!

...Stalin oli surnud. Laagrid aga tegutsesid täie hooga edasi. Laagrimajandus oli Stalini ajal omandanud tohutud mõõtmed. Tal oli oma bürokratiseerunud juhtimisaparaat, suured plaanid täita. Seda masinevärki ei olnud võimalik kohe seisma panna. See liikus inertsi jõul täie hooga edasi. Seetõttu tuli meilgi veel aastaid sunnitud töövankrit vedada. Vabanesin alles 1955. aasta oktoobris. Ehitusvägedes jätkub orjatöö ja mõnitamine veel tänapäevalgi.

Represseeritute vabastamist pidurdas seegi, et mitmed Stalini lähimad kaastöölised jäid juhtivatele kohtadele Keskkomitees ja valitsuses. V. Molotov, näiteks, määrati isegi juhtima komisjoni, kes pidi uurima sotsialistliku seaduslikkuse rikkumise asjaolusid isikukultuse perioodil! Kuid tema oli ju seesama mees, kes 1937. aastal pidas veebruari/märtsi pleenumil ettekande kahjurlusest ja diversioonidest, mis sai "rahvavaenlaste" massilise represseerimise aluseks 1937. aastal. Veel teisigi staliniste püsis juhtivatel kohtadel (Kaganovitš, Malenkov). Loomulikult püüdsid nad iga hinna eest pidurdada Stalini isikukultuse perioodil tehtud vigade väljaselgitamist. V. Molotovi ja teiste vanameelsete opositsioon purustati alles 1957. aasta dramaatilisel juunipleenumil. Ja alles 8 aastat pärast Stalini surma eemaldati tema põrm Lenini mausoleumist ja hakati maha võtma temale kõikjal püsti pandud "ausambaid". Tema kuritegude täieliku paljastamiseni jõuti alles 30-35 aastat hiljem. Suurem osa meist aga on veel tänapäevalgi rehabiliteerimata.

Oktoobrikuine heinategu esimese klassi maanteel

1954. aasta suvel tegime heina Kolva Ülemjooksul Zanežnaja hüljatud külas. Lähimasse Tulpanovo asulasse oli 20 kilomeetrit. Meil oli siin omaette eestlaste lüli. Septembri algul viidi meid laagrisse tagasi.

Selgus, et heina talveks ei jatku. Anti käsk juurde teha. Aga kust? Zanežnaja oli liiga kaugel. Lõpuks jõuti otsusele: kõige lihtsam on seda teha rohtunud maanteel, Solikamski-Petšoori traktil, kümme-kond kilomeetrit Russinovo laagrist. Sinna meid saadetigi.

Esimese öö veetsime suure kuuse all lõkke ääres. Siis leidsime mahajäetud virna palgijuppe. Ladusime neist algelise onni, mille katsime lattide ja paksu heinakihiga. Sisse tegime seitse nari,

nii palju oli meid eestlasi lüüsis. Raudtunnist kombineeriti ahi, millel sai vett soojendada ja suppi keeta. Ülejäänud paarkümmend meest ehitasid endile heintest onni. Tööd jätkus (vihmaga pooleks) oktoobri kuuni.

Oli see üks veider heinategu! Hiljem vabanenult leidsin ühest oma kirjast read: "Kas oleksin kunagi võinud uneski näha, et teen heina oktoobrikuus kuskil Komi piiri lähedal esimese klassi maanteel? Aga nii see oli.

Niitsime puitunud kõrsi, kraapisime kokku ja toppisime teivas-te vahele rõuku. Tibutas vihma ja vahel lumelörtsi. Esines öökülmi. Nii see märg hein seal külmuski, kuni talvel laagrisse viidi. Pika-karvalised, väikese kasvuga, aga väga sitked siberi hobused oskasid ka niisugusest söödast lugu pidada. Parem see kui mitte midagi.

Heinaonnimehed avastasid paar kilomeetrit eemal taigas küla-meeste püünisesse jäänud murdunud jalaga põdra. Mehed tegid looma piinadele lõpu. Liha tassisime hobuse turjal ja seljes laagrisse. Iga mees lõikas endale tubli kantsaka. Ülejääk pandi külma ojavette, kus see kõige paremini säilis.

Põdraliha vajab mitme veega keetmist, siis maitses päris hästi. Mõni heinaonni mees kiirustas keetmise ja söömisega ning kannatas seedehäirete all. Liha jätkus mitmeks päevaks.

Siinne taiga oli rikas pohladest. Ei ole ma näinud enne ega hiljem niisugust marjarikkust! Pohlad olid suured ja mahlased. Mättad lausa punetasid marjadest.

Pohlalkäimisega tuli ettevaatlik olla. Ümberringi oli täiesti asustamata taiga. Ilmad olid pilvised, orienteeruda raske. Ainukeks orientiiriks oli trekt. Kergesti võis eksida.

Nii see juhtuski ühe meie lüli mehega, kelle nimi oli Selg. Ta oli pikatoimeline, kippus teistest maha jääma. Pärast töö lõppu oli ta läinud pohli korjema ja eksinud.

Olime juba õhtust söönud. Viljandi mees Abel jutustas loo, kuides ta kord juhuslikult ühte pulma sattunud, seal kõvasti tant-
sinud ja lõpuks peigmehele pruudi üle löönud. Nooremate meeste
jutud keerlesid ikka naiste ümber. Lõpuks seadsime end puhkama ja
leidsime siis, et Selg puudub. Käisime ka heineonnis vaatamas,
hõikasime, ei mingit vastust.

Nüüd oli selge, et mees on eksinud. Läksime mitmekesi mööda
trakti tagasi tööpaigale. Teel tuli meile vastu üks kütt oma nai-
sega, kes pidid minema kaugemasse külla. Need rääkisid, et olid
näinud umbes kümme kilomeetrit tagasi metsast üht meest väljumas,
kes oli läinud lähedal asuvasse teise heinevarujate laagrisse.
Arvasime, et küllap see oligi Selg. Igaks juhuks saatis brigadir
ühe ratsamehe kontrollima.

Mees tuli paari tunni pärast tagasi ja teatas, et naabrite
juures Selga ei ole. Too metsast tulnu oli nende oma mees olnud.

Oli juba hilisõhtu. Jatkasime otsimist, süütasime suure lõkke,
et kuma kaugemale paistaks. Selg jäi saabumata.

Teise päeva pärastlõunal ta tuli. Oli ööbinud ühe suure kuuse
all. Tikud olid tal kaasas, süütas lõkke. Katsunud ronida ka ühe
kõrgema puu otsa, kuid libisenud alla. Teisel päeval oli leidnud
lõpuks väikese loomade raja, mis viis traktile välja.

- Noh Selg, kas lähme pohlale? armastasid mehed temaga hiljem-
gi naljatada. Seljal aga oli pohladeist isu otsas.

Muide, laagris selgus, et sama Selg oli Saksa okupatsiooni
ajal olnud mõnda aega vangivalvuriks Patareis. Niisiis olime siin
koos - mina kui tolleaegne Patarei vang ja minu valvur. Niipalju
kui mäletasin, kohtles ta vange heatahtlikult, toimetas kirju eda-
si, ei olnud niisugune õelus nagu too "Must Surm", kes vange igati
kiusas ja luuras ning lõpuks vanglas surigi. Oli üle 70-aastane,
aga ei tahtnud pensionile jääda, sest amet meeldis.

Ühel heel päeval tuli lumi maha ja tegi lõpu meie oktoobrikui-sele heinateole. Alustasime tagasiliikumist Russinovo poole. Naab-rite juures tegime vahepeatuse. Need olid ka endale heintest onni ehitanud. Seal ööbisime.

Onni keskel oli vaadist raudahi. Seda köeti kõvasti, sest ööd olid juba jahedad. Varahommikul, kõige magusama une ajal ärkasime karjumise peale: "Välja! Onn põleb!"

Tööpoollest, ülekütmise tagajärjel oli korstnatoru süüdanud heintest katuse. Tuli levis väga kiiresti. Mõne sekundiga oli kogu onn leekides. Kitsast uksest mitukümmend meest välja ei pää-senud. Suruti end lihtsalt läbi heintest seina. Mul jäi aseme alla puust kohvriku. Endal mul oli käsi paistes. Üks hea mees tõmbas mantli üle pea ja tõi kohvri välja.

Paari minuti pärast oli meie hotellist jäänud vaid väike hun-nik tuhka. Kahju oli ainult sellest, et töömehe magus uni jäi poo-likuks.

Laagrid, laagrid...

Russinovo laagris kehtestati 1954. aasta sügisel uuesti kõva režiim. Tööl hakkasime taas käima relvastatud konvoi saatel. Mind pandi laagri leivalõikajaks (hlebores). Leivaküpsetusmaja oli väl-jaspool laagrit. Igal pärastlõunal tõin sealt härjaga palkteed mööda kastitäre sooja leiba laagrisse.

Härg oli tujukas. Nähtavasti toideti teda kehvalt. Kord pillu-tas ta leivakasti kummuli. Pagarite abil sikutasime kasti tagasi rullikule. Öhtul kaalusin leivaportsud ära: töömeestele 850, "vii-lijaile" 400 grammi, haigetele ka veidi sepikut. Selles töös aitas mind Martin Toodu, kellel oli parajasti kosutuspuhkus. Iga päev tuli lõigata üle 500 paika. Poolikud leivatükid ühendasime puust voolitud tikuga. Hommikul kell 6 tulid päevnikud leiva järele. Oli

tubane, leivalõhnaline töö.

Kahjuks jätkus seda vaid kuuks ajaks. Siis tuli järjekordne korraldus - laager tühjendada. Osa mehi viidi ehitatavasse Vises-sija laagrisse. Russinovo muudeti krimkade laagriks.

Kümmekond meest, nende hulgas leivalõikaja, jäeti esialgu kohale. Ühel novembrikuu päeval saabuski suur tapp, umbes nelisada meest. Nad olid armetus olukorras, räbaldunud, külmunud ja näljased. Enamikus noored. Mõnda meest talutati teiste vahel ja pandi söökla põrandale pikali.

Jäime Russinovosse veel kaheks nädalaks. Uksel tuli kõva riiv ees hoida, sest sageli kolistati ukse taga. Esines ka omavahelist arvete klaerimist. Oli rahutu rahvas. Olime õnnelikud, et peatselt pääsesime Trektovajasse.

Trektovajast ei ole palju rääkida. See oli väike metsatöölaager, poliitiliste vangide jaoks. Oli ka üks grupp krimkasid, väga rahutu rahvas, kes sageli streikis.

Laagriülemaks oli siin seersandi auastmes mees, kes hoolitses selle eest, et vangidel oleks korralikult süüa. Kogu aeg oli laagri poes müügil kitse- ja lambaliha.

Töötasin siin paaris Viljandimees mehe Jaan Tameriga metsaveo- teede tegemisel. Jälle saabus lumerohke talv. Brigadir Trubatš määrtis meile sirkliga hommikul sada meetrit teetrassi kätte. See tuli kahe meetri laiuselt lumest rookida, maapind kändudest ja juurtest puhastada ning mätted tasendada. Lund tuli tõsta üle pea. Siin tundsin, et lumi on raske. Ei tea, kas V. Adams (tal oli ka tollal sekeldusi võimumeestega!) siin töötades pealkirjastaks oma luulekogu uustrükis "Suudlus lumme" või hoopis "Needus lumme".

Vahel andis tunda süda. Istusin siis kännule. Imelik! Kuigi väljas oli paarkümmend pakasekraadi võis lumes alati silmata putukaid liikumas. Mingi ämblikuteoline sibas ringi, mõni üritas kirbu

kombel hüpata. Sageli pistis hiir kännu alt ninaotsa välja. Talvises taigaski oli elu.

Ka meie tundsimine end siin lumeputukatena.

1955. aasta märtsis tuli jälle kolida, seekord Visessija laagrisse, kuhu oli Traktovajast paarkümmend kilomeetrit. See oli mul juba neljas laager.

Visessija oli uus laager. Selle kõrvale oli tekkinud üsna suur asula. Plaanis oli veel rajada siia lennuväli. Selle jaoks tuli meil langetada puid, juurida kände ja tasandada pinnast. 1. maist alates anti meile vabakäik.

Siin sain ka teada, et ENSV Ülemkohus on minu kohtuasja uuesti läbi vaadanud ja leidnud, et eelmine kohus on mõistnud mulle karistuse, "mis oma kermuselt ei vasta minu poolt sooritatud kuriteole". Karistust vähendati 15 aasta võrra. (!) Uueks karistuse määraks jäi kümme aastat. Asi seegi.

Juba hakati ka mehi vabastama. Sain kirja Leonhard Põdralt, kellest vahepeal olin lahku läinud. Tema le omase muheda huumoriga kirjutas ta 7. veebruaril 1955 dateeritud kirjas:

"Seda sa vist tead, milline õnnetus mind tabas: lasti ootamatult vangist lahti! See kõik oli algul nii imelik, et ma ei tehtnud seda mitte kuidagi uskuda, kuna ei teadnud endal olevat sarnast süüd, mille pärast laagrist välja visatakse. Aga noh, tuli seegi löök vastu võtta ja karikas tühjaks juua."

Leningradi tribunali oli leidnud, et eelmise otsusega oli veidi "üle soolatud" (kahekümne aastaga!!), õige otsus olnuks viis aastat. Juhtub! Peaasi, et see kuldeväärt mees pärast sinseid vintsutusi ja sellele eelnenud kolm aastat kestnud näguripäevi Saksamaa vang- ja sõjapõgenike laagrites viimaks ometi end jälle inimesena võis tunda.

Meeleolu muutus üha ootusrikkamaks. Augusti lõpul kolisime

taas Russinovosse. Meeste tööisu oli kadunud, kuid ikka nõuti normi täitmist - davei, davei! Taheti viimast võtta.

Mehed murravad taas ellu

22. septembril pärast tööpäeva lõppu käsutati meid sööklasse. Laagri ülem luges ette NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadluse 17. septembrist 1955. a. amnestiast. Mehed võtsid teate vastu sügava vaikusega.

Paari päeva pärast saabus ka ajaleht. See käis käest kätte. Kõik tahtsid seadust oma silmaga näha ja lugeda, kuigi mõnel keelega raskusi oli. Mõni punkt tekitas vaidlusi, kuidas seda mõista. Olukord meenutas Mahtre mehi uut seadust uurimas. Optimism vaheldus pessimismiga: kas mina ikka kuulun vabastamisele või mitte?

Järgmisel hommikul aeti jälle tööle. Väljusin laagrist, kuid vabakälgumehena töökohta ei läinud. Meisterdasin õnge ja läksin jõe äärde, kuid harjus enam ei võtnud. Nägin mitu kala imepuhtas veevoolus seismas. Ühte togisin isegi ridvaga - miks sa ei võta? Noppisin siis pohli ja sõstraid, imetlesin tetrede rohkust. Puhkasin.

Vabastamisega ei rutatud. Nõrobis käis dokumentide vormistamine. Väljavõtteid märkmikust:

5. oktoobri "Prevdas" ilmub üleskutse: metsatööstus vajab hädasti uut tööjõudu. Insenerid, tehnikud, langetajad, pange nimed kirja! Meie asemele komplekteeritakse uut vahetust!

7. oktoobril saabub lennukiga pildistaja. Vabastatavate nimestikus on mitusada nime, nimestike ümber kõva tunglemine. Pildistaja on kõige populaarsem mees laagris. Selgub, et 11 eestlast amnestia alla ei kuulu. Miks?

12. oktoobril saabub Nõrobi laagrite valitsuse ülema asetäitja ja teatab, et meie ajutine (!?) isoleerimine ei ole enam vajalik.

Asugu iga mees jälle oma töökohale, püüdku ausalt kodumaad teenida! Ja veel üks soovitus: jätke laagrižargoon siia, ärge seda vabadusse kaasa võtke! Saame laagri valitsuselt nr. 55 õiendi, kus on märgitud, et NSV Liidu Ülemnõukogu 17. septembri 1955. a. seadlusega on meile mõistetud karistus ja õiguste kärpimine kustutatud.

13. oktoobril algab lõpuks dokumentide vormistamine. Anname voodipesu ära. Meestel on veel palka saada, kuid kassapidajat ei tule Nõrobist. Lõpuks õhtu eel ta saabub. Tekib pikk järjekord.

Laagri ülemale oli antud korraldus, et kõik amnesteeritud tuleb vabastada hiljemalt 14. oktoobriks. Raha maksmine kestis kella 23-ni. Öö on väga jahe. Palume laagri ülemat, jäetagu meid ööseks laagrisse, kuhu me öösel läheme? Laagri ülem ei nõustu. Temal on käsk vabastada meid enne keskööd, ja käsk tuleb täita. Nii me siis väljume oma kompsudega veidi enne keskööd, läbime valvurite spaleeri. Taskulampide valgusel kontrollitakse, kas mees ja paberil olev foto on identsed. Ja siis sulguvad väravad viimast korda. Oleme vabad. Hurraa!

F. Tuglas on ütelnud: "On tarvis olla vang, et teada, mis tähendab vabanemine."

Meil tuleb minna Korepino külla, kuhu on ligi 30 kilomeetrit. Öö on jahe. Teed on porised. Pimedes astuda ei näe. Laagri lähedal on suured puuvirnad, meie endi varutud. Sinna kogunemegi. Süütame mitu võimsat tuld - vabaduslõket. Soojendagu meid viimast korda. Mitme lõkke vahel saab isegi veidi tukkuda.

14. oktoobri varahommikul alustame liikumist. Pakid laotakse autole, ise liigume jalgsi. Laagrist kostab äratusvile. Sinna jäi veel üle saja mehe.

Möödume Traktovaja laagrist, kus veetsime eelmise talve. Nüüd on siin krimkade laager. Nad on vahepeal ühe baraki maha põletanud.

On juba valge, kui saabume Gadja külla. Maantee on täis meeste

ühesuunalisi jalajälgi. Laager murrab end ellu. Meenuvad luuletaja sõnad:

Ja langevad teele ka tuhanded,
veel koju jõuavad tuhanded
ja viivad vaeva ja hoole
ja lendavad mesipuu poole.

Vastu tuleb kaks eidekest.

- Kas vabastati, pojakesed?

- Seda küll.

- Viimaks ometi! Jumal õnnistagu teid! Eided teevad meile ristimärgi.

Puhkame veidi jalgu ühes lubjatud tares küdeva ahju ees. Pere-
naine kostitab meid sooja piimaga. Lihtsatel inimestel on säilinud
südant meiesugustele.

Taas meenuvad luuletaja read:

Koputan ja astun sisse -
lahkelt lahti tehakse.
Tüdruk võtab ahjust leiba,
sooja leiba - mõtelge!

Keskpäeval jõuame Korepinosse. Siin ootab meid kaks pargast.
Igaüks saab kolm pätsi leiba ja pisut rasvainet. Pargasel jätkub
ruumi vaevalt istumiseks, aga me ei nurise.

Sõidame jälle mööda Kolvat, seekord allavoolu. Möödume paarist
kehvast külakesest, mille kohta naaber Vassili ütleb: küla nagu
mure. 15. oktoobri õhtuks jõuame Nõrobi. Siin antakse meile passid.
Jätkub sõit Kolval, siis Višeral ja Keamal, kuni 17. oktoobri hom-
mikul jõuame Borovski sademasse. Ligi 400 kilomeetri pikkune lodja-
sõit kestis kaks päeva ja kolm ööd.

Paari tunni pärast oleme Solikamski raudteejaamas.

Permist sõidavad teised edasi Leningradi rongiga. Meie Elmar

Mölderiga otsustame teha väikese ringi ja istume Moskva rongile. Külastame Kremli ja rahvamajanduse näitust. Kauplustes on suur trügimine. Ostan endale mantli, oma pušlati jätan pakitult kauplusse. Võtku, kes tahab mantlipärijaks hakata.

Korraleks käis küll peast läbi mõte: kirjutan peale ka nime ja aadressi - Vjatšeslav Molotov, Kreml. Kadunud Jossifi lähimel võitluskaaslasel seisis peatselt ees reis Mongooliasse. Ehk läheb vaja?

Moskva-Tallinna rongi üldvagunis ärkan kuskil Pihkva ja Petseri vahel. Koidab. Akna all istub ema umbes seitsmeaastase poisiga. Nähtavasti küüditamiselt tagasisaabusjad. Poiss piilub kogu aeg aknast välja.

- Ema, ütle, kas see on juba Eestimaa?

- Ei ole veel, pojake. Oota veel veidi.

- Ema, ütle siis, kui on Eestimaa!

Küllap kaugel maal on palju räägitud sünnimaast.

See tunne asub südamesse. Kui hea, et inimesel on olemas kodumaa. Selle väikemehe muretsemise saatel saabusimegi tagasi Eestimaa pinnale.

Und enam ei tule. Mõtisklen sellest, et inimesed olid sunnitud aastaid elama tuhandeid kilomeetreid eemal kodust ja sünnimaast, kannatama puudust ja ülekohut, kuid säilitasid elava kodutunde, oma kodumaa. Vähe sellest - istutasid selle tunde ka oma lastesse.

Aastate jooksul olen õppinud lugu pidama ka neist lihtsaist külainimestest, kes sõjajärgseil kolhooside viletsuse aastail ei jätnud maha oma maakodu, jätkasid peaaegu et tasuta töötamist põllul ja laudas, säilitades meie põllumajanduse.

Nende kõrvale on siginenud tuhandeid migrante, inimesi, kes saalivad ringi pikka rubla taga ajades, ilma et neil oleks kodutunnet, kodumaad. Ainult nõuavad.

Rong möödub Orava jaamast. Siin lähedal Päevakestel elasid

minu sugulased Astid ja Raudsepad. Sõda on needki pered pillutanud laiali. Kauaaegne Orava vallavanem Peeter Raudsepp, kes eeskujulikult hoolitses ka koolide eest, küüditati koos abikaasaga Siberisse. Tulid tagasi, elasid Sakus. Nüüd puhkevad mõlemad Räpina Rahumäel.

Elmar väljub Põlvas, et edasi Võrru omaste juurde minna. Edaspidine elu möödub tal Pärnus, kus ta töötab tunnustatud spordimeetoodikuna ja agara spordiorganisaatorina, nii nagu peistis sellena silma ka laagris.

Väljun Tallinnas ja kohtan veel samal päeval oma peret. Olin pääsnud ka teisest vangistusest võrdlemisi väikese valuga.

Mitte aga veel meie vabariik.

1987 - 1988.

Enn Tuuling

Võimuvahetuste küüsis

Toimetajalt: Järgneva kirjapaneku leidsin Karl Laane poolt kogutud materjalide hulgast. See on 1981. aastal meie hulgast lahkunud kooli- ja kirjamehelt ning Heanjamaa poeedilt Enn Tuulingult ja iseloomustab hästi õpetajate ebakindlust ja siia-sinna pillutamist võimuvahetuste ajal ning hiljemgi. Lugemisel tasub meeles pidada, et see on kirjutatud stagnaajal 1976. aastal, mil kiruda võis küll Saksa okupatsiooni, mitte aga sellele järgnenud uut võimu. Autori pettumust süvendas seegi, et kavatsatud luuletuskogu avaldamine kirjastuse loiduse tõttu ei võtnud vedu, kuigi seda toetasid K. Laane, N. Andresen jt.

1935. aasta 1. septembrist alates määrati mind Loosi valla Tabina Algkooli juhatajaks. Kolisin sinne Luhamaalt. Kool asus looduslikult kaunis paigas Tabina küla serval. Taamal kinnikasvama hakkava Tabina järve taga rohetas männimets, kus kasvas ka lehtpuid - kaski, haabu, leppi. Eriti oli see kaunis sügisel, kui männid olid tumerohelised, kased aga kuld kollased. Olen seda ümbrust kirjeldanud luuletuses "Majake orus", mis ilmus ajalehes "Nõukogude Õpetaja" 1956. aastal. Tabina kool asus väikeses maanteeäärses puumajas. Koolil oli kaks komplekti ja 5 klassi, õpilasi oli poolesaja ringis. Õppejõude oli kaks. Õpilased olid enamikus Tabina külast ja ümberkaudsetest asulatest, kaugemad Lepassaa-re raudteejaamast, kuhu oli 4-5 km.

Kuna koolimaja oli vana, teostasin seal kapitaalremondi ja rajasin koolimaja juurde küllalt suure viljapuuaiaga õuna-, kirsija ploomipuudega ning marjapõõsastega. Ka istutasin viljapuuaiaga

ümber kuuseheki.

Täiendasin võimalust mööda ka kooli õppevahendite kogu ja kooli raamatukogu.

Vahetõttu lastevanemstega oli koolil hea. Igal aastal korraldasime kevadeti koolipidusid, millest sissetuleku kulutasime õpilastele ekskursioonide korraldamiseks. Käisime Tartus, Põhjarannikul, Nervas jne.

Peen ütlema, et Tabina meeldis mulle mu töökohtedest kõige rohkem. Siin oli kaunis loodus, tervislikud männimetsad ümberringi, ka raudteejaam oli võrdlemisi lähedal, nii et võis kergesti kontakti pidada koduga Võrus. Tore oli minna üle nõmme Lepassaare raudteejaama.

Minu kõige lähem naaberkool oli Piuse jõe taga Kõo küla serval - Navike. Seal oli juhatajaks minu hea sõber Ants Erik. Too oli setukool. Kui mul või temal igav hakkas külastasime vastastikku teineteist. Vahel saime jälle kokku Lepassaare raudteejaamas, kus mõnigikord tegime ka väikest head äraolekut nagu Kitzberg seda nimetab.

Nii saabus murranguline 1940. aasta. Eestis hakkas kehtima nõukogude võim, kodanlikul vabariigil oli lõpp. Oli vabanenud endise juhataja J. Plaki pensionile mineku tõttu Põlva 6-kl. algkooli juhataja koht. Mind määrati sellele kohale. Ühel kuld kollasel augustikuu lõpupäeval kolisin uuele ametikohale. Seal ootas mind suur töö. Kooli juurde tuli organiseerida kaks 7-ndat klassi, kuna õpilasi oli palju. Kooli juures töötas ka veel kodumajanduse klass tütarlastele. Ka õpetajaid oli palju, nii vanu kui ka neid, kes alles esimest aastat olid koolipõllule asunud. Peen ütlema, et läbisaamine kujunes mul kõigiga heaks. Olid inimesed, kes püüdsid korralikult töötada. Kuna koolimaja oli vana ja liiga kitsas sellise suure õpilaste arvu jaoks (kodumajanduse klass ja 7-ndad

klassid töötasid eri majades), hakkasin Võru haridusosakonna kaudu taotlema uue ajakohase koolimaja ehitamist. Koolimaja plaangi tehti vastavate instantside poolt. Kuna õppevahenditest oli suur puudus, sai neid muretssetud suurel hulgal. Uue tiibklaveri muretsesin Tartust just sõja puhkemisel.

Ent kõigele sellele tegi lõpu II Maailmasõja vallapääs ja hitlerliku Saksamaa poolt Eesti vallutamine. Ka minul tuli 1941. aasta suvel Põlvast lahkuda, kuna mind arreteeriti kohaliku Omakaitse tegelaste poolt. Põhjuseks oli tõik, et kool oli jätnud ühe päras-tise Omakaitse juhtiva tegelase poja klassikursust kordama. Teel Võru vanglasse tuli meie vangide konvoile vastu Saksa eelvägede relvastatud autod, kes tahtsid meie, vangidega kuski Mustajõe kandis taha lõpparve, et meid samas maha lasta, kuid tänu meie vangide konvoi juhile end, mõisnikule von Glasenapile, kes oli võrdlemisi arukas ja humanne mees, kes ütles sakslastele, et me viime vangid ülekuulamisele, sest ei tea, kes nad on, palju on nendes kommuniste, õnnestus meil, vangidel eluga pääseda. Nii viidigi meid Võrru ja paigutati Võru vanglasse.

Vanglast vabanesin veel samal õhtul. Minu õnneks oli vangla esimeseks komandandiks või prokuröriks minu koolivenna Arnold Tiru vend advokaat Paul Tiru, kes oli Põlvast toodud vangide nimekirja sirvides leidnud sealt ka minu nime. Tundsin teineteist juba varemalt. Ta laskis minu valvuril vangla kantseleisse enda juurde kutsuda. Pakkus mulle suitsu ja küsitles minu vangistamise põhjusi. Ütles, et peab tegema ülekuulamise akti ja selle esitama vangla tollesegsele ülemusele leitnant Tilgrele. Akt koostatud, saadeti mind tagasi vangikongi. Sõin seal ka esimese ja ka viimase vanglatoidu, milleks oli koorega keedetud kartulid, mingisugune soust, tükk leiba ja kruus suhkruta teevett. Möödus veel mõni tund ja uuesti kutsuti mind vangla kantseleisse. Nüüd ma enam hirmu ei

tundnud, sest teadsin, et vabanemisaeg ligineb. Saime advokaat Tiruga suitsud põlema panna, kui tuligi vangla komandant Tilgre. P. Tiru ulatas talle minu ülekuulamise protokollile, mis oli koostatud minule igati soodselt. Leitnant Tilgre tõmbas rinnataskust täitesulepea, heitis minule põgusa pilgu, küsis advokaat Tirult: "Kas eesti mees?" ja kirjutas protokollile alla. Ise rühkis ta teistesse ruumidesse. Olin vaba. Nagu suur kivi oli langenud südamele. Täna sin advokaat Tiru kättpidi, kes mind õnnitles vabanemise puhul. Kaskis mul minna vangla eeskotta oma asjade järele. Sain kätte kõik, mis oli mul vanglasse sisse tulles võetud. Rootes välisukse keerati mu ees lahti, olin vaba. Ütlesin valvurile head nägemist. Alles siis, juba väljaspool ust taipasin, kui totraolt olin ma väljendunud. Tähendeb, tahan siia tagasi tulla. Oli kuidagi imelik astuda vabana pärast 7-8 tunnist vangis olekut tänaval. Kogu too päev tundus nagu võigas unenägu, mis sisaldas rohkem sündmusi kui paljud aastad enne seda. Ei julenud kohe ema ja venna juurde minna, nagu häbi oli vanglast tulla. Ja sellepärast siirdusingi järve kaldale parki, et end koguda ja rahuneda. Istusin seal pingil ja tegin suitsu. Mõtlesin, mis ma emale ütlen. Otsustasin mitte midagi lausuda oma vangistusest.

Kui õhtul läksin ema juurde, kuulsin, et ta oli siiski kustki kuulnud minu vangistusest ja tal oli lõpmata hea meel minu pääsemisest. Kuna oli alles suur suvi, oli mul vaba aega külluses. Kuid too oli masendav aeg. Hakkasid liikuma kuulujutud vanglasse toodud inimeste mahalaskmisest. Sõitsin koos koolivenna Aleksander Pettai-ga jalgrattal Kasaritsa Mälestusmäe veerule, kus leidsimegi värske hukkamispaiga. Oli veel verejälgi liival. Jube ja masendav... Kuna polnud isu leiemalt liikuda, kulutasin vaba aega lugemisele.

Niiviisi saabus sügis. Liikusid kuuldused koolide käimapanemisest. Läksin minagi haridusosakonda kohta otsima. Lubatigi viimaks

mind Vana-Koiolasse kohale määrata. Õppetöö algas, kui õieti mäletan 1. novembril. Too oli looduslikult ilus koht Võru-Põlva maantee lähedal otse järve kaldal. Kool oli väike, kõigest neli klassi ühes komplektis. Nii et olin seal ühes isikus juhataja ja õpetaja. Õpilasi oli 35 ümber. Lastevanemad, ümberkaudsed taluinimesed, olid kenad, suhtusid minusse heatahtlikult. Ka õpilasi ei saa laita. Kuna olin suur supleja, avanesid mulle seal võrratud võimalused veespordi harrastamiseks. Saun oli otse järve kaldal, nii et kasutasin talvitigi suplemist jääaugus. Suviti elasingi järve ääres. Olnuks normaalne ja mitte sõjaaeg, küll oleks siin mõnus olnud! Kuid nüüd varjutas raske sõjaaeg elatasa meeletu. Siin, Vana-Koiolas ka abiellusin, kuid see abielu ei osutunud õnnelikuks. Suuresti oli selles süüdi naiseema oma vahelesegamisega meie ellu. Mõne aasta pärast tuligi lahkuminek. 1943. a. talvel suleti kool ja ruumid anti Saksa sõjaväeosa kasutusse. Nende saksa sõjameeste kohta, kes olid sinna majutatud, ei saa üldiselt halba öelda. Sõdurid olid viisakad, abivalmid. Nende seas oli vaid paar hitlerimeelset, keda nad ise ka ei usaldanud. Enamik oli lihtsad inimesed, kes olid mobiliseeritud. Kuulasid sageli Moskva raadiot, samuti Inglise saateid. Mäletan üht kõnelust ühe sõduriga, kes nelja silma all mulle avalikult kõneles, et ega see sõda neile, sakslastele, hästi ei lõpe: "Hitler ist keput."

Ent sakslased olid ka suured hangeldajad. Nende käest võisid ümbruskonna talunikud saada petrooleumi, bensiini, kivisütt, soola, pärmi, seebikivi, mille järele oli tollal suur puudus. Raha eest nad ei müünud, vahetuskaubaks tahtsid nad "Speck, Butter und Eier", mida nad siis oma koju - Saksamaale pakkidena saatsid. Mul kui keeleoskajal tuli sageli ümbruskonna rahva ja nende vahel tõlgi osa etendada.

1944. a. juulis läks sakslaste olukord Nõukogude rindel ikka

"vedelamaks" ja koolimeajas olnud sõjaväeosa lahkus arvatavasti Kuramaa suunas. Hjalmar Mäe "valitsus" kuulutas välja mobilisatsiooni. Pidin minagi minema Võrru mobilisatsioonikomisjoni. Olin eelmise mobilisatsiooni puhul saanud valge pileti tervislikel põhjustil ja selle kohta olid mul arstitõendid. Ent nüüd, saanud vaevalt uksest sisse astuda, hakkas komisjoni peaarst dr. Perk (end. Võrumaa-arst) lõugama: "Nüüd tuleb mees, keda meie hädasolev isamaa (st. muidugi hitlerlik Saksmaa) vajab. Vastu võtta!" Ja jutt oligi läbi, mul ei lastud sõnagi rääkida, ei küsitud näha mu arstitõendeidki. Too arst oli selline mees, kes vabastas neid, kes talle kõvasti maksid, ta oli äärmiselt ahne ja omakasupüüdlik. Ühe sõnaga: alatu hitlerlik sabarakk, kes müüs eesti rahva poegi Hitleri tapamasinale. Kui ma talle seda hiljem meelde tuletasin, muutus ta näost lubivalgeks, hakkas värisema ja ei suutnud sõnagi lausuda. Ütlesin talle, et võid edasi elada, mina su näru peale kaebama ei hakka, olgugi et mul olnuks selleks võimalusi. Ja ma ei teinudki seda. Kuna olin komisjoni poolt vastu võetud ja minult isikutunnistus ära võetud, pidin ennast varjama kuni Nõukogude vägede tulekuni. Üks minu koolivend töötas politseis mingisuguse väikese ametnikuna. Rääkisin talle oma olukorrast ja sain tema kaudu võltsitud saksa "ausweisi", kus oli mind 5 aastat vanemaks tehtud, nii et ma enam mobilisatsiooni alla ei kuulunud. See "ausweis" päästis pärastpoole mitmel puhul kimbatusest seniks, kui sain uue passi, kus olin jälle oma õiges vanaduses.

1944. a. augustis sain Võru haridusosakonna juhatajalt E. Siilivaselt kirja, kus mind paluti tulla haridusosakonda. Läksingi ja leidsin tema kabinetist eest kunstnik-kirjenik Jaan Vahtra. Seal seletati mulle, et tarvis on Võrus käima panna ajaleht "Töörahva Elu". Vahtra oli nõustunud ajalehte toimetama, kui saab oma abiliseks mind. Siilivask ütles, et tema loovutab mind koolitööst

ja mina pidavat vastu võtma toimetuse sekretäri koha. See mulle hästi ei meeldinud, kuid kuna nad, s.t. Siilivask ja Vahtra "masseerisid" mind üliagarasti, lõpuks nõustusin. Anti mulle kooli üleandmiseks paar nädalat aega. Ja kolisingi Vana-Koiolast Võrru. Korteri saime Vahtraga toimetuse maja teisele korrusele, mis sai tervenisti meie päralt. Lehe tegemine polnud tollal kerge. Ei olnud lihtsalt midagi, ei kaastöölisi, toimetuse sisustust ega muud. Mõne lehe pidime algul kahekesi valmis tegema. Ka elektrivoolust oli puudus. Trükimasinat tuli vahel käsitsi vändata. Ent leht siiski ilmus, olgugi et algul kaheküljelisena. Pärastpoole asi paranes. Saime organiseerida kaastöölisi, komplekteerida toimetuse koosseisu, hankida toimetuse sisustuse jne.

Minu ülesandeks oli peale jooksva töö toimetuse sekretärina kultuuriala juhtimine. Toimisin teatrikriitikuna, kultuurielu valgustajana jne. Kirjutasin följetone, ka võru murrekus Pipra Tõnu pseudonüümi all, avaldasin oma luuletusi jne. Vahtra oli hea toimetaja. Tol ajal, eriti siis, kui pealinn oli Võrus 1944. a. lõpul, tutvusin paljude kirjanike, kunstnike, näitlejate ja teiste kultuuritegelastega, kes külastasid sageli Jaan Vahtrat meie korteris või toimetuses. Nimetagem siin August Allet, Jaan Kärnerit, Nigol Andresenit, Paul Pinnat, Johannes Vares-Barbarust, kunstnikest Elmar Kitse, Joh. Pütseppa, skulptor Saksa, Võerahansut, Ado Säbritsat jt.

J. Vahtra lahkus toimetusest 1945. a. kevadel. Mina aga jäin toimetusetööle 1947. a. lõpukuudeni. Elasin üle palju toimetajaid, nagu V. Rauk, M. Esser, Johanson, Kääparin jt. Toimetusest lahkunud, läksin Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumi vanemaks teaduslikuks töötajaks.

1949. a. sügisel läksin tagasi pedagoogilisele tööle Võru III, 8-kl. Kooli direktorina. Seal töötasin kolm aastat, kuni mul tek-

kis konflikt tolleaegse haridusosakonna koolide inspektori S. Laugega, keda ma olin julenud avalikult kritiseerida koosolekutel ja ajalehes. Mind "söödi" ülekohtuselt direktori kohalt välja. Olin selle järele umbes üle aasta ilma tööta. Too oli majanduslikult küllalt raske aeg. Olin sunnitud ära müüma hulk oma raamatuid. Selle järel töötasin ajutiselt Võru Invaliidide Kooperatiivi artellis "Võhandu" tehnilise juhatajana.

Pedagoogilist tööd alustasin jälle Tartu rajooni Külitsa algkooli juhatajana ja selle järel Suure-Jaani rajooni Pilistvere algkooli juhatajana, kus töötasin 5 aastat (1960. a. sügiseni). Pilistvere asus keset Mulgimaad. Pean ütlema, et mulkidega sain ma hästi läbi. Küll ei meeldinud mulle too maastik. Liiga igav oli see mulle kui võrumaalasele, kes mägede, orgude ja veekogudega harjunud. Koolis oli 2 komplekti, umbes 35 õpilasega. Igal aastal pidasime paar koolipidu, mille sissetuleku kulutasime õpilastele ekskursioonide korraldamiseks kevadel pärast õppetöö lõppu. Sõitsime kogu Eestimaa läbi: Pärnu, Tallinna, Kohtla-Järve, Põhjarannik, Narva, Peipsimäärne, Tartu, Palamuse, Ahja, Põlva, Võru-Vastseliina, Petseri, Haanja, Rõuge, Otepää, Võrtsjärve, Viljandi. Need reisid meeldisid väga õpilastele. Koolimajale sai tehtud kapitalremont, rajatud kooliaed puuviljapuude ja marjapõõsastega. Pilistvere kalmistule olid maetud mitmed meie kultuuritegelased, nagu luuletaja R. Kamsen, muinasuuri ja Jaan Jung, Jüri Vilms jt. Pilistvere koolis oli olnud õpetajaks luuletaja Jakob Tamm, seal ses koolis õppinud Jaan Anvelt, lähikonnas Vitsjärvel õpetajaks olnud Hans Pöögelmann. Vestavalt ajavaimule hakkasin nende jälgi kodu-uuri jana tega ajama. Kirjutasin kohalikus ajalehes "Oktoobri Lipp" oma uurimuste tulemustest. Kui Suure-Jaani rajoon likvideeriti, tegin kaastööd Põltsamaa rajooni ajalehele. Üldiselt jäid mulle Pilistverest head muljed. Ei saa nuriseda lastevanemate ja

laste üle. Tegime tööd võimaluste piires. Maastikuga oli siiski raske harjuda, liiselt igav ja üksluine oli ta minu jaoks. Sellepärast otsustasin 1960. a. sügisel Võrumaale tagasi tulla.

Sain koolijuhataja koha Vana-Saaluses. Omal ajal oli seal töötanud minu sõber ja koolivend Evald Küpper. Viinastel aastatel oli kool alla käima hakanud. Õpilaste arv oli nii väikeseks jäänud, et koolis oli nelja klassi kohta ainult ca 30 õpilast. Õpetajaid oli kaks. Minu seeloleku kolmandal aastal muudeti kool debiilsete õpilaste kooliks. Töötasin siis ainult õpetajana, kuna juhatajaks sai minu kaasõpetaja J. Ots. Töö debiilsete õpilastega oli mõnevõrra raskem, kuid mõneti, nagu väiksem õppekava maht, ka õpetajale kergem. Siin oli tarvis olla hea pedagoog, psühholoog. Mina sain nendega hästi läbi, kuid mõnelegi minu kaasõpetajale, ka juhatajale, tekitas distsipliini hoidmine suuri raskusi. Sageli tuli mul nendevahelisi konflikte lahendada. Mulle pole distsipliini hoidmine kunagi küsimuseks olnud. Õpilastesse tuleb suhtuda mõistvalt, usalduslikult ja ka huumoriga.

Distsipliin koolis läks niivõrd alla, et uuest õppeaastast otsustas haridusosakond debiilsete kooli Linnamäele üle viia. Peale minu läks sinna veel kaks kasvataja-õpetajat. Linnamäel töötasin kolm aastat. Minule see töö debiilsetega suuri raskusi ei valmistanud. 1966. a. läksin pensionile. Oleksin veelgi töötanud, tunnidki olid juba mulle määratud, kuid ma tehtsin saada kuuajalist palgata puhkust, et linnas oma korteri remont lõpule viia. Haridusosakonnast aga öeldi, et neil asendajat mulle pole. Kui saan asendaja, siis võin minna. Otsisin siis endale asendajaks õpetaja-pensionäri R. Laanpere. Kui aga viimasega kohale sõitsime, selgus, et koolide inspektor (Venemaalt tulnud poolkirjaoskamatu setu!) Ludvik, oli minu asemele juba õpetaja kohale määranud, ja kogu õppeaastaks. Muidugi tegi ta seda sihilikult, sest ma polnud

teda ametis olles küllaldaselt kummardanud. Võibolla oli siin süüdi ka Linnemäe direktori A. Jauganaine, kes mängis direktori - oma mehe asemel - esimest viiulit. Mul aga polnud temaga kõige parem vahekord. Kirjutasin pärast seda kohalikus ajalehes "Tööraha-va Elu" dir. Jauga ja ta naise kohta satiirilise värsivormis föl-jetoni "Käskkirjanik dir. Mauk", mis lõi ümbruskonnas suuri lai-neid.

Nõnda siis jäingi pensionile. Pensioniajal töötasin paaril korral õpetaja-asendajana paar kuud Kasaritsa Jaani algkoolis. Sellega mu pedagoogitegevus lõppes. Viimasel ajal olen töötanud pensionärina oma luuletuste viimistlemise ja korraldamise alal. Üldse olen kirjutanud ca 500 luuletust. Nõukogude perioodil on neid avaldatud ajakirjades "Looming", "Kultuur ja Elu", "Noorus", ajalehtedes "Oktoobri Lipp", "Kiir", "Koit", "Tööraha Elu" jt.

Luuletuste käsikirjad on talletatud Fr. R. Kreutzwaldi nimeli-ses Tartu Riiklikus Kirjandusmuuseumis ja Võrus Koduloomuuseumis.

Vabal ajal olen tegutsenud Eesti Looduskaitse Seltsi Võru osa-konnas pikemat aega revisjonikomisjoni esimehena, samuti Võru Kodu-uurimise ringis.

Hobiks on kirjanduse lugemine ja raamatute kogumine. Mu raama-tukogus on praegu 3000 köite ümber, neist mõnedki rariteetsed.

Võrus, juunikuul 1976

Arnold Tiru

Õpetajaametist torulukksepsiks

Toimetajalt: Paljukannatanud VÕSi V lendu kuulus ka Arnold Tiru (oli 1927/28 VÕSi õpilasvanem). Järgneva eluloo on ta kirja pannud 1981. aastal. Pealkiri on minu pendud.

A. Tiru suri Tartus 13. jaanuaril 1988 ja on maetud Raadi kalmistule.

Olen sündinud Võru linnas 6. juulil 1908. a. Sohvi ja Märt Tiru kuuenda lapsena. Minu isa koos vanaisaga olid tulnud möödunud sajandi viimasel veerendil Karksi Võrumaale, kus nad olid mitmel pool rentnikuks, kuni käesoleva sajandi algul jäid pidama Võrru. Ema Sohvi Rätt on pärit Kanepi kihelkonnast Põlgastest. Pärast mind tuli perekonda juurde veel 2 last. Ema suri 1917. aastal. Maha jäi 7 last, kõige esimene laps oli varakult surnud.

Kui palju minu isal kooliharidust oli, seda ma ei tea, aga ta oli ettevõtlik mees. Nii kaugele tagasi, kui minu vilets mälu küünib, tegeles isa ehitusega, nimelt oli ta väikesel viisil, nagu see Võrus tol ajal oli võimalik, ehitusettevõtja. Samal ajal oli tal Jüri t. 32 tislertöökoda, kus sellid tegid mööblit.

Et ta oli ka vaimselt ärgas inimene, seda tõendab kasvõi see tõik, et ta tahtis anda minust vanematele lastele tolle aja kohta kättesaadavat haridust.

Minu haridustee algas 1917. a. sügisel koos minust vanema vennaga Juhaniga (kes oli väiksena kukkunud ja murdnud selgroo, mille tõttu ta ei olnud võimeline varem kooli minema) Võru poisslaste algkoolis ehk nagu siis nimetati Tsiirgu koolis.

Segaste aegade tõttu oli esimene kooliaasta ja ka järgmise algus väga lünklik. Vahepeal tuli käia millegipärast mõni aeg vene kiriku algkoolis, mis asus Tartu tänavas.

Kuna pärast ema surma 1917. aasta kevadel jäi mahe 7-lapseline pere, abiellus isa teistkordselt Perilt pärit Marie Härmsiga, kellest sai meile tõeline ema, kuna tema õlgadele langesid pärast isa vägivaldset surma kogu suure pere ülalpidamise mured.

1918. aasta novembris (arvatavasti) arreteeriti minu isa tolleagsete võimumeeste poolt ja mõrvati koos paljude teistega 25. jaanuaril 1919. aastal Kirumpää kantsi nölval. Kuna vahepeal oli perre juurde tulnud veel üks laps, siis jäi ema ülalpidamisele kaheksa last, temale abiks sai minu kõige vanem vend August, kes aitas truult neid muresid kanda.

Et vähendada varanduseta mahajäänud pere koormust, viisid ema augulased minu ja noorema venna ning õe maale, kus meie olime kuuni algkooli lõpetamiseni.

Mind viidi onu juurde Põlgastesse. Hakkasin käima Põlgaste algkooli teises klassis. Selle kooli neli klassi lõpetasin 1921. aastal. Ei või ütelda, et ma sellest koolist palju oleksin omandanud. Rohkem vahest andsid raamatud, mida laenutasin valla raamatukogust. Tahtsin hirmsasti edasi minna Kenepi kooli, ise ei julgenud sellest onule rääkida. Abiks tuli üks naaber, kes oma poja sinna viis, aga sellest abist ei olnud kasu. Kõik lootused olid juba kadunud, kui ühel sügisesel päeval (olime siis kaerapõllul hilist vilja kokku panemas) tuli linnast jalgsi vend August ja ütles onule, et poiss tuleb kooli panna, ja viis mind ära linna.

Et kooliaasta oli juba ammu alanud, eksamineeris koolijuhataja Korrol mind, kas ma kõlban õppima 5. klassis. Muidu kõlbasin küll, aga algebrast ei olnud mul aimugi. Mind võeti siiski 5. klassi tingimusel, et ma jõuluks jõueksin klassile järele. Vastasel kor-

ral oleks mul tulnud tagasi kolida 4. klassi. Mäletan, et vend Paul ühe korra näitas algebrat, siis ei olnud mul enam mingisuguseid raskusi.

Võru linna II algkooli (siis nimetati seda Korroli kooliks) lõpetasin 1923. aasta kevadel.

Ei mäleta, et oleks olnud kõhklusid, kas õppida edasi või mitte. Milliste vahendite arvel oli minu vanem õde Emma lõpetanud Võru tütarlaste gümnaasiumi ja vend Paul Võru poeglaste gümnaasiumi, kuna kõige vanem vend August teenis leiba endale ja meile sõjaväelasena? Tal endal jäi kool Pihkvas pooleli. Hiljem lõpetas ta Tartu Ülikooli. Ka vend Paul oli astunud Tartu Ülikooli. Algkooli lõpetasin koos vend Juhaniga. Juhanil ei olnud oma tervise tõttu muud teed, kui astuda gümnaasiumi, mille ta ka 1928. aastal lõpetas. Minule jäi üle ainult "kehvikute kool" - seminar. Ja nii saigi 1923. aasta sügisel minust VÕSi õpilane.

Kas tuli see sellest, et omandasin teadmisi lennult, või sellest, et koolis nõuti vähe, aga kogu seminari vältel olin ma rohkem kuulaja kui õppiija. Ka kirjalikud tööd tegin ma enamasti "kloveri pääl", nagu tavatses ütelda minu kirjandite kohta Rudolf Reimen.

Koolis olin ulakas ja tegelesin kõigega, välja arvatud õppimine. Kogu õppeaja vältel sain kevadel ainult ühe tunnistuse - lõputunnistuse, teised jäid selle või teise üleastumise pärast kooli neljandas klassis isegi õpetaja Rummi kätte ühe tagasiandmata õmblusnõela pärast.

Suvel, koolivaheajal, teenisin endale mitmesugustel töödel riided selga ja saapad jalga. Siiski ei olnud mul peaaegu kunagi üheaegselt korralikke pükse ega saapaid, kuna intensiivse kasutamise tõttu tuli neid väga sageli paigata. Aga ega see tuju rikkunud.

Tarvis oli tööle asuda. Proovisin õnne mõnel õpetajate valimisel. Ei vedanud. Siis oli Joh. Käis mulle Pikasillale koha kaubelnud. Seal töötasin 1929/30. õppeaasta ja 1930./31. õppeaasta I poole. Siis tuli minna sõjaväkke sundaega teenima. Pikasilla kui koht ja kool oli meeldiv, koos täienduskooliga oli õpetajaid suhteliselt palju. Siin aga lõi välja minu sant iseloom - ülemustega mitte läbi saada. See on mind saatnud kogu elu. Senini ei ole küürutamist ära õppinud.

Enne kui sõjaväest vabanesin, oli keegi mulle jälle koha muretsenud - Mõnistesse. Jälle suur kool, ka täienduskool. Sinna asusin 1. oktoobril 1931. Pääsugu samal ajal abiellusin oma klassiõe Aino Ojaga, kellest sai paljudeks aastateks minu truu sõber ja elukaaslane ning minu laste ema.

Mõnistes sai alguse minu aktiivne osavõtt seltskonnaelust, mis hiljem reiskas palju minu aega ja energiat. Sellest ajast algas ka minu töö Võrumaa Õpetajate Liidu juhatuse liikmena ja võitlus vanameelse Liidu juhtkonnaga, milles leidsin suurt toetust liidu nooremalt liikmeskonnalt.

1. augustil 1935 võtsin üle Põlgaste algkooli. Kool oli väga armetus olukorras. Algas võitlus vallavolikoguga, mis lõppes siiski minu võiduga. Kool sai uue maja, mis oli tolle aja kohta täiesti ajakohane. Et rahvas mind enamuses toetas, kujundasin välja koolimaja ümbruse ja aia kaasaegse projekti järgi, mille tegi J. Port. Praeguseni ei ole sinna midagi olulist juurde lisatud. Tegin kõike seda sellepärast, et lootsin sinna kogu eluajaks jääda.

Aga ei. 1941. aasta sügisel algasid minu rändamised. 1941-1944 olin Kenepi algkooli juhataja. Siis paar kuud mobiliseerituna Saksa sõjaväes. Kui tagasi tulin, oli Kenepi koht ära antud. Uus juhataja - muide minu tuttav - oli end üksi sisse seadnud juhataja kolmetoalises korteris. Minu pere aga, tol ajal kaheksaliikmeline,

ootas kooliköögi põrandal pääsemist parematele rohumaadele.

Vahemaandumine oli 1944. aasta sügisel väikses Krootuse algkoolis, millest tehti ajutiseks 7-kl. kool. Sealt siirdusin 1945. aasta suvel Erastvere kooli, minu abikaasa kodukohta, kuhu jäime pidama kuni 1952. aastani. Vahepeal 1951. aasta aprillis leiti mind olevat õpetajaametiks kõlbmatu. Kõlbmatuks osutusin ka teisteks töödeks. Keegi ei julgenud mind tööle võtta, kuni sügisel leidsin julge mees Tartu montaaživalitsuses, kes mind võttis õpilaseks torutöödele.

Amet sai selgeks ja andis mulle leiba ja leivakõrvast aastate vältel. 1958. aastal sai minust tööstuskooli meister, millist ametit pidasin kuni pensionile minekuni 1968. aastal.

Et abikaasa ees löödi ka 1952. aastal kooliüksed kinni, kolisime 1953. aastal Tartusse. Ta sai õpetajakoha Tartu Õpetajate Instituudi harjutuskoolis.

Elada tuli suure perega ühes toas. Kuna puudusid perspektiivid paremale elamispiinnale, alustasin 1958. aastal maja ehitamist, mida tuli rahapuudusel teha ise ja oma pere tööjõuga. 1962. aastal kolisin sisse.

Vahepealsed rasked elamistingimused, suure pere ülalpidamine ja pingeline töö koolis olid abikaasa tervist kahjustanud. See viis tema lõpuks aastateks voodisse. Sellepärast jäin kohe pensionile saabumisel puhkepalgale. Ka pensionärina ei ole osanud käsi rüpes hoida, vaid kogu aeg on olnud tegemist nii kodus kui ka väljaspool. Olen nii mõnelegi inimesele saanud kasulik olla. Ka olen kasvatanud üles 2 poega ja 2 tütar, kellest on saanud tublid inimesed.

September 1981

Ene Meltse

Veidi muusikast ja koolipidudest

Võru seminaris

Toimetaja: Vahelduseks ja närvide rahustamiseks avaldame ühe loo ka seminari elust, mis mälestuste I köitest kogemata välja jäi.

Kui mõtlen end tagasi nendesse kaugetesse aegadesse, siis on ikka nii, et ükskõik mis kellaajal, aga Valge Maja heliseb kõikjal.

Muusika, see oli ala, mis leidis head pinda arenemiseks. Aga kuidas muidu? Pidiid ju kasvendikest tulema tulevased lauluõpetajad, koori- ja orkestrijuhid. Tulidki.

Muusikaõpetajate K. Pütsepa, hiljem P. Laja ja J. Lohu käe all hakkasid sõna otseses mõttes karudki tantsima. Visalt ja püüdlikult harjutati kõikidel koolis leiduvatel klaveritel. Teisel jälle käaksusid viiulid, tsellod. Mõnest klassist kuuldus veskpillide tõrtsatusi. Nii tekkis küllaltki suur ja hea tasemel orkester õpetaja Joh. Lohu juhatusel.

Hästi on meeles üks koolipidu, sest orkestrit koos kooriga juhatas direktor J. Käis ise. Oli üks osa "Carmenist". Meie, tantsumüüdrud, tantsisime selle taustal. See oli võimas elamus.

Koor oli üks muusikaharrastusi, millest võtsid osa peaaegu kõik õpilased. Minusugusel võttis hirm põlved nõrgeks, kui kutsuti ette koori juhtima. Hirm oli siiski asjatu, küllap õpetaja Lohk teadis ja tundis õpilaste võimeid. Koori juhatasid tavaliselt minusugused muusikatuused, nagu I. Aia, A. Pettai, Paul Härm, Elmar Arro (Aru). Tüdrukutest mäletan koori ees Aino Onno-Mägi, A. Pettai-Kindsikot jt.

Aastad on möödunud, aga ikka jälle kõlab mu kõrvus kunagi koolikooris lauldud laul:

Leht langeb lehe järele
puu ladvalt maha murule.
Veel mõni üksik ülesse
jäi lipendama oksale.

Aga neid oli palju, neid laule.

Silmapaistvate solistidena esinesid Paul Härm ja Aino Onno-Mägi. Paul Härma lemmiklauluks oli "Kallis Mari". Kuuldavasti on mõlemad lauljad jäänud hiljem truuks oma muusikale.

Tänapäevani on meeles väike preili Putnin, kes õpetas meile rütmikat. Terve suur saal oli tüdrukuid täis. Meie, kasvult ja aastatelt väiksemad, olime esimeses reas: Elli Harju, Veronica Hiielo, mina ja veel mõned, keda ei mäleta. Hankisime, kust keegi sai, plisseeritud seelikud. Olid hästi laiad ja toredad (küllap ka teistel mammade jaoks nagu minul). Kust me tookord oleksime saanud ühtse rõivestuse? Aga saime tollesama "Carmeni" jaoks. Kahjuks oli see lõbu lühike, kuna preili Putnin kadus kuhugi ära.

Näidenditega tegeles eesti keele õpetaja Rudolf Reiman. Millegi pärast on eriliselt meelde jäänud O. Lutsu "Sootuluke". Sootulukese osa mängis I. Vaino. Oli niisugune habras tüdruk.

Õpilaspöökis dekoreeriti koolimaja. Johannes Rosent õiendas elektriga. Tema osavad käed võlusid ilutulestikulatest suured saali, projektorid lavale ja kõrvalolevatest klassidest moodustatud sinisesse, punasesse ja kollasesse tuppa värvilised ja ühtlasi varjatud tuled. Nendes tubades oli hea hinge tagasi tõmmata, kui olid end hõõgvele tentsinud. Aga juhtus ka, et sattusid silm-silma vastu käsikäs istuva paariga.

Ei puudunud meie kevadistel pidudel ka lilleneiu ja lillelaud. Aamori-post oli tookordsetel õpilastel tore suhtlemisvahend. Ega

tollased poisid olnud nii julged, nagu praegu. Kirja teel oli julgem suhelda.

Ja kus olid küll tuletõrjemäärused tookord? Meie riputasime oma jõulukuuse igasuguseid paberiehteid täis ja küünlaski olid ehtsad, mitte elektripirnid. Aga ei ühtki kahjutuld.

Praeguseni meie keskel viibiv Marta Karu oli tookord meie kodusõpetaja. Tema oskuslikul juhendamisel valmistasid tüdrukud muinasjutulise einelaua. Seal oli sima (koduõlle taoline jook), mahl ja mitmet-setmet sorti küpsiseid, nii et kõik pidid teadma, kuivõrd head perenaised meist kord saavad.

Peod kestsid sageli hilisööni. Mäletan, et kord jõulupeol tuli direktor Käis alt oma toast, väike kuuseoks käes, ise muusika taktis jalalt jalale tammudes, ja sjas meid selle oksakesega najatlemisi taga, et lõpetaksime peo.

Pidude ettevalmistamisel osalesid kõik õpilased. Kes ei osanud üht, oskas teist. Tookordne õpetaja oli universaalne.

Suurte pidude kõrval olid veel meie pisipeod - kirjandusõhtud. Neid oli sageli. Nende ettevalmistajaks ja läbiviijaks oli kooli kirjandusring. Enamasti esines üks õpilane referaadiga, millele järgnesid sisukad vaidlused ja muusikapalad. Teine pool õhtust kuulus tantsule. Klaveri taha istus kas Valter Horm, Paul Härm või saksa keele õpetaja Seidelberg, kes tunnis oli väga range, aga pidudel tore tantsude organiseeriija ja tantsija. Eriti hoos oli ta oma poloneesiga.

Need õhtud olid väga kodused ja kõikide poolt väga armastatud. Reeglina toimusid need laupäeviti, aga kui mõni laupäev jäi vabaks, oli raske otsida sellele üritusele võrdset. Kirjandusõhtute hingeks oli Karl Laane. Ka tema jäi oma muusale hiljem truuks.